

PARTIJSKO-POLITIČKI RAD U BRIGADI

(RUJNA 1942. — SRPNJA 1943. GODINE)

Vlado' S čekić

Dolaskom grupe proleterskih brigada i Vrhovnog štaba u zapadnu Bosnu povezuje se i širi slobodni teritorij. Stvaraju se uvjeti za veći razmah narodnooslobodilačke borbe, za formiranje novih brigada.

Dalmacija je sva bila ustala. Rujna 1942. godine formirana je Prva dalmatinska brigada, listopada — Druga, studenoga — Treća, siječnja 1943. — Četvrta, u veljači — Peta.

Nekoliko drugova, na čelu s Perom Četkovićem, među njima i ja, iz Prve proleterske brigade poslano je u Prvu dalmatinsku — pri njenom formiranju. Iskustvo Prve proleterske brigade Prvoj dalmatinskoj bilo je dobrodošlo. A ona nas je toplo i drugarski primila.

Pero Četković je upućen na dužnost komandanta brigade. On je već bio poznat i cijenjen komandant. I mada je na toj dužnosti ostao kratko vrijeme, on je na Prvu dalmatinsku brigadu ostavio jak i trajan pečat — odlučnosti, upornosti, discipline i drugih vrlina koje su njega krasile, a koje su našle plodno tlo u ovoj sredini.

Ja sam se u Prvoj dalmatinskoj brigadi nalazio od njenog formiranja — rujna 1942. do srpnja 1943. godine — na dužnosti partijskog rukovodioca brigade (zamjenika političkog komesara).

To je bio period oformljenja i učvršćenja brigade kao borbene, pokretne jedinice, za dejstva van teritorija s kojeg su njeni borci,

i u uvjetima znatno drugačijim od onih na koje su oni navikli i u životu i u borbi.

To je bio, pored ostalog, period velikih bitaka na Neretvi i Sutjesci, period izvanrednih ljudskih iskušenja i žrtvovanja.

Nisu se laka srca ti mladići i djevojke, ispod Biokova, Mosora, Moseća, s otoka, odvajali od svoje Dalmacije, ali su išli kuda je borba zahtijevala i kuda ih je Komunistička partija pozivala. Pri tom je u njihovim predstavama bilo puno idealizma o životu u brigadama i njihovoj borbi, koji im je životna stvarnost ubrzo grubo demantirala. Život brigada je bio težak, borbe krvave. A najteže je tek predstojalo.

Smatram da će biti najautentičnije ako se za ocjenu rada partijske organizacije, pa i brigade u cjelini, pozovem na partijske izvještaje iz brigade koji su slati CK KPJ u to vrijeme.

Brigada je imala 150 članova KPJ. Od toga 78 su bili radnici, 47 seljaci, 18 intelektualci i 7 privatni namještenici. To je bila brojno jaka partijska organizacija, a njen socijalni sastav je predstavljao sliku brigade.

Jasno je bilo da spremnost i sposobnost brigade zavisi od spremnosti i sposobnosti komunista, prije svega od njihovog hćnog primjera, držanja, rada. U tom je smislu partijska organizacija — od prvog dana života brigade — postavila pred sebe cilj: biti na visini zadataka Partije da bi brigada bila na visini svojih zadataka.

NICALI SU PARTIJCI — HEROJI

Brigada je bila u okolini oslobođenog Livna i užurbano je radila na svom partijskom, političkom i vojnom učvršćenju, pripremajući se punom parom — za zadatke koji su joj predstojali.

Njoj je mali predah tada bio neophodno potreban. Ti mladi ljudi su sve činili u pripremi da što prije budu ravni svojim drugovima iz proleterskih jedinica, da ih budu u svemu dostojni. To je bio »dobar i zdrav materijal, koji daje garanciju za dobar i pra-

vilan razvitak... Kako same ćelije kažu, one prelaze, kao i vojnici, u novi život.«¹

No, mir za brigadu nije dugo trajao. Ona je, u sastavu Treće divizije, dobila naređenje da sa drugim brigadama napadne Jajce. Jajce je bilo utvrđeno i dobro branjeno. Njen pravac napada je bio najteži. Eto joj prilike da se pokaže pred proleterima!

I ona je zadatak hrabro i do kraja izvršila. Jajce je bilo slobodno. Naši gubici nisu bili mali. No, najteži gubitak nas je zadesio neposredno poslije toga — pogibija komandanta brigade Marijana Bilića. On je bio španjolski borac, izgrađen komunisti i komandant, hrabar, tih, skroman i veoma omiljen i kao drug i kao komandant.

Potom su slijedili čas kratki predasi, čas marševi, čas borbe. Rad u brigadi nije prestajao. »Život partijskih organizacija izbacivao je na površinu i slabe i dobre partije, ali se nije omogućavalo da skromni partijci dođu do izražaja. Partijske jedinice nijesu mogle znati kakav treba da bude partijski rukovodilac. Postavili smo zadatak: izabrati za sekretare najbolje komuniste, bez obzira na njihove funkcije u vojsci. Ti izbori bili su krupan događaj u razvitku naših partijskih organizacija, jedna prekretnica ka shvatanju snage i rukovodstva naše Partije, a kroz to i njihovih dužnosti kao članova te Partije.«

I dalje: »Poslednjih mesec i po dana, nekog sistematskog rada nije bilo. To su bili dani marševa, oružanih okršaja, držanja teških položaja, nastupanja i odstupanja, dani iskušenja kroz koje su partijska organizacija i brigada polagale ispit. Ipak se nalazilo vremena za kratke sastanke — za analizu tih akcija i držanja partijaca i boraca u njima. Kroz ta iskušenja padalo je u Partiji sve ono malodušno, kolebljivo, oportunističko, padalo je sve nedostojno; na drugoj strani nicali su partijci — heroji, izlazili su na površinu novi mladi rukovodioci...

Sada broj partijskog članstva, na licu mjesta, u našoj brigadi iznosi 163 čovjeka. Od toga broja, od osnivanja brigade uključeno je 57 članova. U toku ovih borbi imali smo 12 mrtvih partijaca: komandanta brigade, 7 vodnih delegata, 2 vodnika, jednog desetara

¹ Partijski izvještaj CK-u KPJ od 24. 9. 1942. godine. Svi izvještaji u Arhivi vojno-istorijskog instituta — Beograd.

i jednu drugaricu. Ranjenih partijaca imali smo 8. Kandidata na licu mjesta imali smo 118. U toku borbi imali smo 10 mrtvih i 9 ranjenih kandidata ...

Najveći uspeh u radu naše partijske organizacije jeste da su svi partijci postali pošteni borci, dobri borci, da su partijci postali primjerni u životu i borbi...

Naša brigada položila je ispit po tri pitanja: prvo, položila je ispit u borbi (kod Jajca i kod Zenice), drugo, položila je ispit u odnosu prema narodu i njegovoj imovini — ne računajući izuzetke — (pri zauzimanju Jajca, u borbi kod Zenice i u svim prolazima kroz sela), treće, položila je ispit u požrtvovanju i izdržljivosti: ti borci, mnogi potpuno bos, stajali su na položajima i snegu po nekoliko dana.²

ŽELJNI ZNANJA

I u tim uvjetima, pored teoretskog rada u partijskoj organizaciji («Kratki kurs Partije» — izdanje PK KPH za Dalmaciju, «Razvitak društva» Segala i drugo), organiziramo u brigadi kratki partijski kurs s temama:

1. Klase i klasna borba (borba kroz historiju)
2. O partijama uopće
3. O Komunističkoj partiji i Kominterni
4. O KPJ i njenoj ulozi u današnjoj borbi
5. Fašizam, imperijalizam i današnji rat
6. Teorija revolucije i >
7. Diktatura proletarijata
8. Socijalizam i komunizam , • „„
9. Seljačko pitanje , . „„
10. Nacionalno pitanje
11. Organizacija narodne vlasti.

Kurs je imao zadatak da dalje pokrene, popularizira i podigne teoretski rad komunista u brigadi. O tom kursu pisao sam u partijskom organu »Borba« u broju od 22. II 1943. godine, pored ostalog, slijedeće: »Odlučili smo da otvorimo jednu malu školu pri

² Partijski izvještaj CK-u KPJ od 21. 12. 1942. godine.

Stabu brigade, školu pod uslovima svakodnevnice borbe i marša, česte gladi i smrzavanja, školu pod uslovima teške i krvave današnje velike škole. Bila je to smela ideja, ideja borbe za savladavanje ne malo teškoća, za prokušavanje sebe u radu, u vatri teške borbe i mučnog života, ideja koja je nailazila na puno razumevanje, ideja koja se morala ostvariti, ideja koju smo postavili kao odgovor na poziv druga Tita. To je bila partijska odluka... U kurs je ušlo 18 mladih boraca. Ušli su radnici i seljaci, koji su svoju odanost Partiji i današnjoj borbi pokazali i na bunkerima kod Jajca. Zenice i Turbeta. Svaka partijska jedinica poslala je po jednog svog najboljeg člana — borca. Izbor nije prošao lako. Bila je lo borba željnih i voljnih znanja narodnih boraca, borba za knjigu. Teško je bilo izabrati najželjnijeg znanja između svih željnih znanja, teško je bilo izabrati najboljeg borca između mnogih dobrih boraca. Svako je htio da na njega padne ta sreća ...

Svakog dana bila je po jedna tema... Govorilo se o teškim pitanjima, koja su mladi borci trebali da znaju, koja su morali prekuvati. Radilo se danju i noću. Radilo se i u maršu i kantonovanju. Marševi su bili povoljni i najnormalniji uslovi rada našeg prvog kursa. Išlo se redom: predavanje — proučavanje — ispitivanje. Pitanja su se sa kursa prenosila na borce-brigadu. Svuda se diskutovalo. Diskutovalo se o kursu, o završetku prvog i početku drugog kursa.

U radu na kursu nisu izostavljene ni mlade drugarice. Taj mali kolektiv otkrio je u njima mlade snage, nove sposobnosti, otkrio je dobre drugove. On je na njih ostavio neizbrisivi pečat. Na rastanku taj mali kolektiv donosi odluku da se pošalje predlog partijskoj organizaciji da se učlane dvije drugarice...

Naš prvi kurs dao je dobre rezultate. On nije bio samo kurs, nego i mala škola. On je razvio veliki interes za knjigom, za radom u čitavoj brigadi. Kursisti su ponijeli u svoje partijske jedinice: sistem o radu, radnu disciplinu, kolektivni duh — ponijeli su volju za rad, ljubav za Partiju.«

U partijskom izvještaju CK KPJ od 9. II 1943. godine pored ostalog, stoji: »Pišem vam kratko šta smo preduzeli po zadacima koje je pred našu partijsku organizaciju postavila prva partijska brigadna konferencija.

.. v- >-

Osnovni zadaci koje je postavila prva partijska brigadna konferencija jesu:

1. Proučavanje marksizma — lenjinizma
2. Pojačanje rada Partije na podizanju SKOJ-a
3. Politički i organizacioni rad na terenu (sa partijskim organizacijama, ŠKOJ-em i svim antifašističkim organizacijama)
4. Pojačati rad Partije po drugim pitanjima, a naročito po: vojnom, političkom i kulturno-prosvetnom sektoru ...

1.a. Po prvom, najglavnijem, zadatku urađeno je sledeće: po svim bataljonima, među svim borcima, proučava se razvitak društva. U nekim bataljonima već je sa tim završeno. Sa tim se imalo zadatak, upoznavajući se na osnovnim pojmovima, omogućiti progradu »Istorije SKP (b)« među partijcima i kandidatima ...

b. U svrhu savlađivanja ovog osnovnog zadatka održan je drugi brigadni kurs. Na kursu je učestvovalo 15 boraca (jer su se dvojica na kursu razboljeli). Kurs je trajao 21 dan. Na njemu su učestvovali i 4 drugarice, kandidatkinje. Ovaj kurs je dao bolje rezultate od prvog kursa. Na njemu su i predavači radili sa više iskustva i smisla i kursisti učili sa više volje i više uspeha. Svi kursisti su dvadesetih godina, svi su radnici i seljaci, svi su uključeni u Partiju u našoj vojsci. Oni su došli na kurs sa riješenošću da budu bolji od prošlih. Utakmica se razvila u pravom smislu. I uspeli su. Kurs je uspio i u teoretskom pogledu — savlađivanjem materijala i u vaspitnom pogledu — razvijanjem duha kolektivizma. Sa prvog kursa predloženo je uključenje (i uključene su) u Partiju dvije drugarice, sa ovog kursa predlažu se tri drugarice...

2. Održali smo savetovanje skojevskih bataljonskih rukovodstava. Na njemu je konstatovano da je rad SKOJ-a malo živnuo, da je pokrenut, ali da se nije organizaciono učvrstio i da se rad ne razvija planski...

3. Po ovom zadatku nijesmo imali prilike da uradimo nešto više sem nekoliko zborova i priredbi i pomoći Prozorskom bataljonu.

4.a Na osnovu konstatovanih slabosti postavljeni su zadaci :

1. Uzdizanje a) vojničkih rukovodilaca i b) boraca (preko redovnih sastanaka vojničkih rukovodilaca, preko prorađivanja tema, bataljonskih i četnih konferencija. U tu svrhu štab brigade je odredio teme koje moraju biti prorađene).

2. Vojniziraiije bataljona (podizanje autoriteta starešina, naročito nižih, vojničko držanje svuda i u svim prilikama boraca, redovno postrojavanje i predavanje raporta i tako dalje).

3. Pojačanje budnosti jedinica i briga za borce (naročito protiv smrzavanja).

Rad na vojničkom sektoru ima izgleda da se razvije samostalno i pravilno.

Brigada je u poslednjim bojevima pokazala da je sigurna vojnička udarna jedinica.

b. Kulturno-prosvetni sektor se prilično učvrstio i pravilno se razvijao... Rad na ovom polju je raznovrstan. Obuhvata: kulturna predavanja, dopise i listove, kulturno-zabavne priredbe za bataljone i narod (skečevi, recitacije, horovi i drugo).«

Dakle, i pored teških uvjeta, u brigadi je intenzivan rad na svim poljima. I rezultati ne izostaju, ponavljam: »Brigada je u poslednjim bojevima pokazala da je sigurna vojnička udarna jedinica«. I ne samo vojnička!

A onda je brigada zahvaćena IV neprijateljskom ofanzivom. I skoro isto toliko tifusom.

Svakodnevne borbe.

ZA SPAS RANJENIKA

Bitka za Prozor bila je iznad svega značajna i teška. Titovo naređenje: »Prozor mora pasti«, odnosilo se i na Prvu dalmatinsku brigadu. Za to naređenje i za razloge zbog kojih je izdato, morao je znati svaki borac naše brigade, čitava brigada, a prije svega morale su znati partijska i skojevska organizacija. Pripreme su bile izvanredne.

I bitka za Prozor je dobivena. A ona je bila dvostruka: za oslobođenje Prozora i još teža — za njegovu obranu.

Brigada je bila sa gubicima, s ranjenicima, s bolesnicima.

»I partijska organizacija i brigada pretrpjele su u poslednje vreme velike promene. Uzroci tih promena bili su: tifus, veliki gubici i novodošli borci. Današnja situacija nas je zatekla pod tim

unutarnjim uslovima života i rada. Ti uslovi su u isto vrijeme odredili određene zadatke, koji moraju što prije biti izvršeni.

Brigada sada broji, na licu mjesta, ukupno oko 920 boraca (brojno stanje u brigadi se brzo mijenja). Od tog broja ima 490 novih... U bolnicama bolesnih od tifusa, smrznutih i bolesnih od drugih bolesti imamo sada oko 220 boraca (ne računajući ranjene). U borbama za Prozor i njegovu odbranu imali smo 52 mrtva i 101 ranjenog borca. Od toga broja 8 poginulih članova Partije i 24 ranjena, 8 poginulih kandidata i 18 ranjenih³.

Zauzimanje Prozora — da bi se otvorio put ranjenicima i njegova obrana — da bi se obezbijedio prolaz ranjenika, bio je vehki ispit za brigadu. I ona ga je sa svom spremnošću i odgovornošću položila. Ali i s velikim žrtvama. Sada joj je trebao predah, a nje ga nije bilo.

I pored toga CK KPJ izvještavamo: »Sada smo uglavnom prošli tu krizu rastrojenosti naše brigade. Jedinice su ponovo vojnički formirane i sva upražnjena mesta popunjena iz svojih redova, a brigada sada nema onu ubojnu snagu koju je ranije imala.

Poslije borbi za odbranu Prozora, u maršu, održali smo zbor brigade, na kojem smo objasnili vojno-političku situaciju, potrebu ondašnje odbrane Prozora i nužnost gubitaka; održane su bataljonske konferencije, i sada održavamo konferencije partijaca i kandidata u bataljonima, koje se pokazuju vrlo korisne ...

Sada u brigadi na licu mjesta ima 140 partijaca i 70 kandidata. Vraćanjem ranjenih i bolesnih partijaca iz bolnica, uključivanjem u Partiju izvesnog broja kandidata i pojačanim radom, partijska organizacija će, mislim, kroz kratko vrijeme uspeti da podigne brigadu na nivo na kojem je bila, i vjerovatno još više³.

A onda je slijedio prijelaz preko Neretve i Prenja, ranjenici, bolesnici, glad, umor, nespavanje, bombardiranje — pravac istočna Hercegovina i Crna Gora.

² Partijski izvještaj CK-u KPJ od 21. 12. 1942. godine.

Brigada se sporo oporavljala. Hrane nije bilo (posljednja je nastupala — a to je sudbina takvih jedinica), preplavljena bolesnim i iscrpljenim. Ali se oporavljala. I u njoj se živjelo i radilo. (Čak smo organizirali i stručni vojni kurs za niže starješine).

»1... b. Preko savjetovanja sa štabovima bataljona, preko brigadne smotre i zbora, preko pojedinačnih obilazaka bataljona, sredili smo i prodrjali čitavu brigadu. Ali krupan događaj u životu partijske organizacije i brigade, koji je učinio najviše u sređivanju stvari i učinio veliki korak bila je partijska konferencija čitavog članstva u brigadi, koju smo održali po pitanjima: prvo, politička situacija i drugo, organizaciono pitanje partijske organizacije u našoj brigadi. Konferencija je u potpunosti uspjela...

c. Poslije partijske konferencije održali smo teoretske sastanke: prvo, svih partijskih biroa, sekretara ostalih partijskih jedinica, na kojem su prisustvovali kandidati bataljona i članovi partijske jedinice štaba brigade, po pitanju »Komunistička partija i njena organizacija«, koje se prenelo na čitavo partijsko članstvo; i drugo, sastanak svih članova Partije i kandidata u brigadi po pitanju »Diktatura proletarijata kao osnovno pitanje marksizma-lenjinizma«. Oba sastanka su se pokazala kao veoma korisna. Oni su probudili interes kod partijskog članstva i kandidata za teoretskim radom...

h. Partijska organizacija sada broji, na licu mesta, 192 člana, a brigada 921 borca, (računajući tu i 85 koji se nalaze na oporavljanju pri brigadnom sanitetu). Ljudstvo je još fizički dosta slabo i slabo sa odjećom i obućom.

2. Završili smo sa prvim vojno-političkim kursom. Kurs nije opravdao naše nade, nije uspio... Kurs je imao pozitivnih strana u vaspitnom, kao i u vojno-političkom pogledu. Smatram da ćemo moći ove uzroke neuspjeha otkloniti na drugom kursu.«⁴

⁴ Partijski izvještaj CK-u KPJ od 23. 5. 1943. godine.

U VRTLOGU ŽRTVOVANJA

I taman kada je trebalo da dođe do dugo željenog predaha, naročito za ranjene i bolesne drugove — njega opet nije bilo! Brigadu je zahvatila V neprijateljska ofanziva. Iako još izmorena i iscrpljena, još neoporavljena od teških borbi i gubitaka, napornih marševa od zapadne Bosne do Crne Gore, bolesti i gladi — brigada se ponovo našla u vrtlogu natčovječanskih iskušenja, odricanja, žrtvovanja, u borbi za život — u ime života.

Ubrzano smo vršili moralno-političke pripreme brigade za buduće napore, za napore koji su se naslućivali. Držali smo sastanke s partijskim članstvom, bataljonske konferencije čitavog sastava, upoznavali ljudstvo s novonastalom situacijom. Propali su naši planovi o nastupanju prema istoku. Vraćamo se na poznate staze prema zapadu. Svatko je predosjećao teškoće koje stoje pred nama. A one su bile veće nego što se predosjećalo — neizmjerne. Premašivale su snage ne samo iscrpljenih i bolesnih.

Naša brigada, u sastavu III divizije, našla se u zaštitnici Centralne bolnice. Bolnica je bila u podnožju Durmitora, između Pive i Tare, sva sela su bila bolnice, i šume i kamenjari su bili bolnice, i kanjon Pive, i put preko Vučeva, i staze ka Sutjesci i Zelengori.

Umiru ranjeni, bolesni, gladni i iscrpljeni. Umiru na maršu, na zastanku. Umiru a hoće sa brigadom.

Granica između zdravih i bolesnih, brigade i bolnice, svakim danom se smanjivala. Avio-bombardiranje, artiljerija, glad, umor, nespavanje — sve više su ih sjedinjavali. A borcima predstoje teške borbe, borbe na život i smrt, i bolnice, i brigade.

Treba se sa bolnicom probijati za Glavnom i Vrhovnim štabom — preko Sutjeske i Zelengore.

Naša brigada, nezadrživim jurišem, u prvi sumrak, prelazi Sutjesku. Gazili su borci nabujalu i brzu rijeku povezani u lancu i padali ljesom košeni mitraljeskim rafalima. Razbila je neprijateljsku obranu na Sutjesci, ali je i sama, u noći i šumi, neprijateljskim protunapadom bila rastrojena. Probijala se po dijelovima naprijed, ka Zelengori, prema orijentaciji koju je, neposredno prije marša, dao štab brigade — na putu za Glavnom.

Drugog dana proboja — noću i danju, kroz šumu i kišu, gladna i iscrpljena, neispavana i nemoćna, brigada se našla — na stazama Zelengore — uglavnom na okupu. Na daljnjem putu za Glavninom ona je bila kompletna.

Prva dalmatinska brigada prošla je kroz sva iskušenja — od Durmitora preko Pive, Vučeva, Sutjeske, Zelengore — do Jahorine i istočne Bosne. Ne sebi ih je, sva, osjetila i bila svjedok te historijske epopeje naše Glavne operativne grupe na čelu s Vrhovnim štabom i Titom.

Ona je herojski izdržala borbe i napore koje joj je, kao i drugim našim brigadama, nametnula V neprijateljska ofanziva. Komunisti su bili na čelu jedinica. Naša nastojanja za jačanje partijske organizacije, za rad unutar organizacije, kao i organizacije u brigadi, nisu bila uzaludna. Onda — kada je bilo najteže, kada je bila borba na život i smrt — i komunisti i brigada bili su na visini svojih zadataka.

Pa i onda kada su pojedinci, u neodoljivoj težnji za svojim rodnim krajem, i poželjeli da se tamo bore i dokazuju, bili su nadvladani sviješću komunista i boraca, kolektivnim moralno-političkim duhom brigade.

Karakteristike Prve dalmatinske brigade, na kraju skoro godinu dana njenog slavnog borbenog puta, i bile su, osim hrabrosti koja je pokazivana i dokazivana na svakom koraku i svakom zadatku, međusobno povjerenje boraca i starješina, njihovo drugarstvo, vedrina brigade, koja je proizlazila iz svijesti i morala njenog sastava, jedna atmosfera kolektiva — koja daje perspektivu, volju i snagu da se izdrži i ide do cilja.

Kretala se Prva dalmatinska brigada tim borbenim stazama, sazrijevala i izrastala, kalila se i vojnički i politički, odgajala kadrove i heroje u svojim njedrima, i stekla sve uvjete da zaslužno dobije i nosi naziv i odličje »-proleterska«.

Velike zasluge u tome imaju komunisti i njihova partijska organizacija u brigadi.

Prilog: Spisak partijskog članstva Prve dalmatinske brigade, poslan uz izvještaj CK-u KPJ od 18. I 1943. godine, prikazan je na stranicama 122—136.

**SPISAK PARTIJSKOG ČLANSTVA I DALMATINSKE BRIGADE
I BATALJON**

P	Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
1. četa				
	i. Davor Radovniković	politkom	Dinara, 9. II 1942.	Poginuo u V ofenzivi
	2. Pave Krstulović	zamjen. politkoma	Vještīć-gora 29. VII 1942.	kažnjen opomenom Poginuo u V ofenzivi
	3. Petrić Ivan		Vještīć-gora 29. VII 1942.	Poginuo kod Trsta svibnja 1945.
	4. Marko Cigić-	vodnik mitraljeza	Dinara 15. I 1942.	Umro poslije rata u Kninu
	5. Ante Bašić	desetar	Vještīć-gora 15. VIII	
	6. Boško Mileta	ekonom	Kosovska Dolina 22. VI	Umro poslije rata u Splitu
	7. Frane Zižić		Vještīć-gora 13. VI	Poginuo u V ofenzivi
	8. Petar Dorlć		Vještīć-gora 29. VII	opomenom
	9. Petar Bjelobrk	komandir	Cetina 15. ni	opomenom Umro poslije rata u Beogradu
	10. Ivan Krstulović	vodni delegat	Vještīć-gora 9. VI	Umro poslije rata u Splitu
	11. Stjepan Bjelokapić -Bań	vodnik	Kamešnica 2. n	
	12. Ante Matković		Biokovo 6. VIII	
	13. Dušan Dragičević			

486M

	Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
2. četa				
	14. Ante Ožegović	politkom	Svilaja 12. ni	Umro poslije rata u Drišu
	15. Ante Rosandić	zamj. politkoma	Vještīć-gora 10. VI	
	16. Petar Mijakovac	komandir	Kosovo (Knin) 16. VI	Umro od tifusa kod Prozora u veljači 1943.
	17. Ivan Guvo	zamj. komandira	Kamešnica 20. I	
	18. Nikola Uvodić	vodni delegat	Vještīć-gora 19. V	Poginuo kod Klisaurujna 1943.
	19. Smilja Jurjević		Vještīć-gora 27. VI	
	20. Nikola Ivlć		Vještīć-gora 5. VII	Poginuo u V ofenzivi
	21. Ante Kijaković		Vještīć-gora 7. VII	
	22. Ante Bašlć	desetar	Moseć 28. II	
	23. Frane Dujšin		Vještīć-gora 24. V	
	24. Marin Vukšlć		Vještīć-gora 24. V	
	25. Josip Stipetić	vodnik	Mosor ni	Umro poslije rata u Omišu
	v . v „ *			
3. četa				
	26. Nedjeljko BoSković	politkom	Biokovo 5. I	
	27. Veljko Tica	zamj. politkoma	Dinara 14. I	
	28. Zvonko Giljević	polit, delegat	Biokovo 15. III	

Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
29. Vaso Gavranović	zamj. komandira	Dinara 5. V	
30. Petar Dmitrović	vodnik	Dinara 15. V	
31. Dragutin Crnogorac	pol. delegat	Dinara 28. V	
32. Nebojša Sibić	desetar	Dinara 15. VI	
33. Fabijan Siiišćevlć		Vještić-gora 22. HI	Poginuo kod Vrlike studenog 1944.
34. Milan Bilić		Vještić-gora IV	Poginuo u V ofenzivi
35. Ante Lagator	vodnik	Kamešnica 30. I	Poginuo kod G. Vakufa u veljači 1943.

Stab

36. Milisav Đuranović	politkom	Danilovgrad »Bijeli Pavle« 13. VII 1941.	Poginuo kod Vrlike kolovoza 1943.
37. Dragutin Ivić	zamj. politkoma	Mosor 5. V	Poginuo kod Javorka u Crnoj Gori svibnja 1943.
38. Bogdan Stupar	zamj. komandanta	Dinara 13. II	
39. Pero Martinić	intendant	Dinara	Poginuo u V ofenzivi
40. Marko Gašpić	pomoć, intendanta	Vještić-gora 13. III	Umro poslije rata u Splitu
41. Jozo Veselica	zastavnik	Vrdovo 14. I	Umro poslije rata u Sinju
42. Zeko Vojvodić	komandant		

ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
---------------	----------	----------------------------------	-----------

II BATALJON

1. Seta

43. Radošević Nikola	komandir	Bukovica 1. V 1942.	
44. Jerkin Ante	politkom	Lika 13. XI 1941.	Umro poslije rata u Splitu
45. Lučev Oskar		Lika 22. XI 1941.	Poginuo u istočnoj Bosni kolovoza 1943.
46. Tišma Jovo		Bukovica 22. III 1942.	
47. Berović Vice	vod. delegat	Bukovica 25. VI 1942.	Poginuo u V ofenzivi
48. Juričev Mihovil	zamj. politkoma	Bukovica 30. IV 1942.	
49. Mičin Mihovil	desetar	Bukovica 13. IV 1942.	Poginuo kod Prozora u veljači 1943.
50. Braniča Ivo	ekonom	Bukovica 26. VI 1942.	
51. Kaloper Gašpar	vod. delegat	Bukovica 26. VI 1942.	
52. Grčić Ilija	vodnik	Bukovica 28. IV 1942.	Poginuo u V ofenzivi
53. Vrcelj Đuro	vodnik	Bukovica 8. III 1942.	Poginuo kod G. Vakufa u veljači 1943.
51. Dobrota Momčilo		Bukovica 2. VI 1942.	

Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
2. četa			
55. Blažević Božo	politkom	Bosna 12. Vin 1941.	kažnjen ukorom Umro poslije rata u Splitu
56. Vlahov Ante	zamj. politkoma	Bukovica 19. V 1942.	
57. Junaković Ive	zamj. komandira	Bukovica 6. V 1942.	Poginuo u V ofenzivi
58. Bulat Branko	komandir	Bukovica 6. VII 1942.	
59. Antulov Mate	vod. delegat	Bukovica 13. IV 1942.	
60. Kitarović Ante		Bukovica 6. Vn 1942.	Poginuo u V ofenzivi
61. Grčić Dušan	vodnik	Bukovica 30. III 1942.	Poginuo u V ofenzivi
62. Perišić Anđelko	vod. delegat	Livno 10. Vm 1942.	
63. Čudina Filip	vodnik	Bukovica 5. V 1942.	Poginuo u V ofenzivi
64. Bukartca Dušan	desetar	Bukovica 5. V 1942.	
65. Matković Rafael	ekonom	Livno 10. Vin 1942.	Poginuo u V ofenzivi
3. četa			
66. Bjeđov stevan	politkom	Bukovica 5. VI 1942.	
67. Pak Marinko	komandir	Lika 25. n 1942.	Poginuo kod G. Vakufa u siječnju 1943.
68. Bezbradica Gojko	zamj. komesara	Bukovica 5. V 1942.	
Stab			
69. Vlaić Mate		Bosna 12. Vni 1941.	Poginuo u V ofenzivi
70. Santić Ivo	vod. delegat	Bukovica 19. V 1942.	"
71. Rodin Ante		Bukovica	'
72. Luša Milivoj	vod. delegat	Bukovica	
73. Čalić Jakov	zamj. komandira	Bukovica	Poginuo kod Drvara travnja 1944.
74. Knežević Novak	komandant	C. Gora 1. Vn 1942.	
75. Kursar Frane	politkom	Lika 8. vn 1941.	ukorom u istočnoj Bosni kolovoza 1943.
76. Staničić Mate	zamj. komandanta	Lika 10. XII 1941.	
77. Maglica Vinko	zamj. politkoma	Bukovica 15. IV 1942	Poginuo kod Trsta svibnja 1945.
78. Lukin Sime	zamj. intendanta	Lika 10. xn 1941.	Poginuo na Šolti svibnja 1944.
79. Borović Nikola	barjaktar	Bukovica 12. V 1942.	
80. Dobrota Drago	kurir	Bukovica 28. VI 1942.	Poginuo u V ofenzivi
81. Jolić Ljubo	Intendant	Bukovica 5. VI 1942.	Poginuo 1944. u Bukovici

Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
III BATALJON			
1. četa			
82. MiloSević Stipe	politkom	Biokovo 23. I	Poginuo kod Gačka u travnju 1943.
83. Veža Branko	komandir	Blokovo 23. I	
84. Vuković Mirko	zamj. politkoma	Biokovo 1. V	Umro poslije rata
85. Barić Juriša .-	zamj. komandira	Biokovo 30. HI	Poginuo kod Imotskog lipnja 1943.
86. Sutić Miljenko	vodnik	Biokovo 23. I	
87. Ostolić Joze	vodnik	Biokovo 10. VI	Poginuo u V ofenzivi
88. Mordin Božo	vodni delegat	Južna Herceg. 30. III	
89. Kaštelančić Dragan	vodni delegat	Mosor 16. DC	Poginuo u v ofenzivi
90. Prnjak Milutin	voda mitraljeza	Kozjak 5. IX	
91. Mustapić Marko		Biokovo 19. VI	
92. Kokić Ivan	vod. deleg. mitralj.	Biokovo 7. V	Umro u ustaškom logoru Sisak 1943.
93. Domandžić Marija		Biokovo 15. VI	
2. četa			
94. Potočnik Josip	komandir	Neretvan. četa 23. IV	Poginuo kod Prozora u veljači 1943.
95. Puharić Marln	zamj. politkoma	Biokovo 17. IV	Poginuo kod G. Vakufa u veljači 1943.
96. Mršić Gajo	vodni delegat	Biokovo 11. V	
97. Hršić Mate Mačo		Biokovo il. V	Poginuo kod Prozora u veljači 1943.
98. Kovačević Ivan	vodnik	Biokovo 6. V	
99. Glavina Josip	vodnik	Biokovo 28. V	
100. Grubiša Ljubo	ekonom	Biokovo 28. V	Poginuo u V ofenzivi
101. Jurišić Cedo		Biokovo 13. V	Poginuo kod Prozora u veljači 1943.
102. Roščić Damjan	desetar	Biokovo 8. V	Poginuo kod Nevesinja u ožujku 1943.
103. Zidić Mijo	vodnik	Biokovo 23. I	Poginuo kod imotskog srpnja 1943.
104. Puharić Ivo	desetar	Biokovo 1. V	
105. Letica Petar		Biokovo 21. VIII	Poginuo
106. Fistanić Andrija	desetar	Biokovo 12. X	
107. Brajković Ante	vod. delegat	Biokovo 21. VIII	Poginuo u V ofenzivi

Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
3. četa			
108. Beroš Ante	komandir	Biokovo 2. ni	Poginuo kod Prozora 1943. ožujka
109. Grčić Ante	politkom.	Biokovo 23. IV	Poginuo kod G. Vakufa siječnja 1943.
110. Gojak Josip	zamj. politkoma	Biokovo ¹ 29. ni	Poginuo kod G. Vakufa u veljači 1943.
111. Nuhić Džafer	zamj. komandira	Biokovo 5. V	ukorom
112. Franić Mirko	vodnik	Biokovo 15. VI	ukorom
113. Dugandžić Ivan	vodni delegat	Biokovo 7. vm	Poginuo u V ofenzivi
114. Martinac Ante	desetar	Biokovo 15. VI	Poginuo u V ofenzivi
115. Topić Petar	vodnik	Biokovo 3. m	Poginuo kod Prozora u veljači 1943.
116. Vitković Branko	vodni delegat	Biokovo 15. III	
117. Grgasović Stipe	desetar	Biokovo 10. VI	Poginuo kod Prozora u veljači 1943.
118. Cepo Bariša	vodnik	Biokovo 22. IV	Poginuo u V ofenzivi
119. Ujdur Mate	vodni delegat	Biokovo 7. V	Poginuo u V ofenzivi
120. Paunović Ante		Biokovo 25. III	
Stab			
121. Paunović Ante	vodni delegat	Biokovo 25. m	Poginuo kod Mostara u srpnju 1943.
122. Andrijašević Ivan	vođa mitralj.	Biokovo 3. I	Poginuo kod Prozora u veljači 1943.
123. Radelić Anđelka		Biokovo 5. V	
IV BATALJON			
1. četa			
124. Radević Petar	komandant	Piperi (CG) 2. VII 1941.	
125. Tjrdurović Gojko	zamj. komandanta	Biokovo 23. I	Poginuo u V ofenzivi
126. Vlškić Vlado	politkom	Biokovo 23. I	Umro poslije rata u Splitu
127. Kovačević Jerko	zamj. politkoma	Biokovo 26. III	Poginuo u V ofenzivi
128. Srzić Martin	intendant	Biokovo 1. V	Poginuo u V ofenzivi
129. Miošić Božo	kurir	Biokovo 12. IV	Poginuo 1944.
130. Bušić Mate	zamj. politkoma	Slovenija 26. VH 1941.	Poginuo kod G. Vakufa u veljači 1943.
131. Modrić Ivan-Glavar	vod. delegat	Kamešnica 6. I 1942.	
132. Lučić Gvido	desetar	Mosor 12. TTT	

Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
133. Kokan Tomo		Mosor 29. HE	Poginuo kod G. Vakufa u veljači 1943.
134. Žarko Simun	vodnik	Dinara 12. Vin 1941.	Poginuo kod Klisa u rujnu 1943.
135. Alaber Anton		Mosor 12. IX 1942.	
136. Mardešić Frano		Rogoznica 20. V	
137. Bilić Roza		Sred. Dalmac. 10. VII	Poginula u V ofenzivi
138. Lokas Ante	politkom	Cincar 26. IV	
139. Mandić Zorko	desetar	Dinara 4. IV	
140. Serbo Mirko	vodnik	Vaganj 8. Vm	
141. Josipović Ante	komandir	Biokovo 24. IV	
8. četa			
142. Delipetar Zdenka	zamj. politkoma	Biokovo 15. VI	Poginula u V ofenzivi
143. Vlahov Roko	politkom	Lika 5. ni	Poginuo kod Travnika siječnja 1943.
144. Vltalić Juraj		Rogoznica 1. V	
145. Poduje Ivan-Đani	zamj. komandira	Rogoznica 1. V	Poginuo kod G. Vakufa siječnja 1943.
146. Despotović Ivan	vodnik	Lika 15. V	
147. Radišić Roko	vod. delegat	Mosor 1. IX	Umro poslije rata na Visu

Ä

Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
148. Radić Ante	komandir	Mosor 1 IX	Umro poslije rata u Splitu
149. Dragojević Nikola Šilo		Vještic-gora 1. VII	Poginuo u V ofenzivi
150. Samardžić Nikola	vodnik	Mosor 1. IX	
151. MUankovčić Nikola	desetar	Svilaja 7. I	
152. Vujinić Stevo		Sred. Dalmacija 12. IV	
153. Tranfić Ivo		Sred. Dalmacija 19. VII	
3. četa			
154. Kutleša Mirko	politkom	Cincar 4. Vn	Poginuo kod Livna 1943.
155. Lagator Marko	komandir	Kamešnica 26. I	Poginuo na Korčuli travnja 1944.
156. Rubeša Ivo		Biokovo 6. I	Poginuo kod Kifina Sela u ožujku 1943.
157. Juračić Nedeljko		Neretvanska četa 23. IV	
158. Bilas Cvetko	vodni deleg.	Biokov9 23. I	
159. Rožić Duje		Vještic-gora 10. VII	
160. Grubiša Stipe	desetar	Mosor 9. III	Poginuo kod Gacka travnja 1943.
161. Radić Karlo	vodni delegat	Mosor 3. IX	Umro poslije rata u Okrug (Trogir)
162. Jelaska Jerko	desetar	Vještic-gora 13. rv	Poginuo kod G. Vakufa u veljači 1943.

w

Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
163. Kaplć Vlado	desetar	Mosor 13. III	(Jmro od tifusa u ožujku 1943.
164. Bulović Petko	zamj. komandira	Dinara 1. VIII	Umro poslije rata
165. Despotović Mirko	vodnik	Lika 15. V	
166. Buljan Stipe	vodnik	Lika 15. V	
167. Zubac Ilija		Mosor 30. VIII	Poginuo na Visu
163. Buljan Štipan		Dinara 18. VI	
Stab			
169. Relc Srečko -	komandant	Mosor 15. II	
170. Repanić Niko	politkom	Rogoznica 1. II	
171. Orlandić Spiro	zamj. komandanta	Crna Gora 13. VII	
172. Kovačević Andro	zamj. politkoma	Biokovo 10. VH 1941.	umro u Zagrebu
173. Bradarić Ivan	intendant	Mosor 12. ni	
174. Kačunić Frane	zastavnik	Mosor 22. II	
175. Perčić Josip	kurir	Mosor 19. III	Poginuo u V ofenzivi
176. Savić Ivo	kurir	Cincar 15 III	
177. Mijalić Ante	kuri*	Rogoznica 17. III	Poginuo kod Rijeke svibnja 1945.
178. Dumanić Marin	pom. intend.	Mosor 8. III	
179. Barčot Ivan	rei. saniteta	Mosor 3. VI	

Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
Kuriri			
180. Mrduljaš Ante		Mosor 7. VII	
181. Elek Ivan		Mosor 16. VII	
182. Milanović Ivan		Vještić-gora 15. I	
183. Meštrović Mate		Vještić-gora 20. IV	Umro poslije rata u Splitu
184. Meštrović Desa		Vještić-gora 9. VII	Poginula u V ofenzivi
Bolnica			
185. Hrvoje Čulić		Svilaja 25. II	
186. Marin Britvić	ref. saniteta	Svilaja 17. Vn	
187. Zdenka Varga		Svilaja 19. VI	
Intendantura			
188. Ante Sutić		Biokovo 1. III	
189. Tomaš Kazimir	intendant	Mosor 13. n	
190. Marin Sirotković		Mosor 13. II	
Vod bacača			
191. Pavao Rosandić	vodni delegat	Biokovo 21. VIII	
192. Drago Pipinić		Biokovo 22. IV	

Ime i prezime	Funkcija	Gdje i kad je stupio u partizane	Primjedba
193. Mate Grljušić		Biokovo 7. IV	
194. Vujo Traživuk	vodnik	Bukovica 11. V	Poginuo u V ofenzivi
Vod minera			
195. Amžić Mate		Mosor 25. III	
196. Srzić Ante		Mosor 1. Vili	Poginuo u V ofenzivi
197. Gulin Josip	vodnik	Lika 13. VIII	Poginuo u IV ofenzivi
Slab brigade			
198. Kronja Ante	politkom	Lika 28. x 1941.	
199. Mandić Gligo	komandant	Crna Gora 13. VII 1941.	
200. Vlado Sćekić	zamj. politkoma	Crna Gora 17. VII 1941.	
201. Bogdan Peko	zamj. komandanta	Kamešnica io. XII 1941.	

Svega partijskog članstva u brigadi: 201

U PRVIM BORBENIM REDOVIMA

Bogdan Peko

BOŽO BILIĆ MARIJAN rodio se 1913. godine u selu Civljani, a poginuo 4. XII 1942. god. kod sela Brvanci blizu Jajca. Već od malih nogu, kao dječak, a potom mladić osjetio je težinu života i stradanja seoskog življa u dalmatinskoj Zagori, posebno u Vrličkoj krajini. Zbog toga je Božo rano napustio rodno selo i krenuo skupa s odraslim mladićima »trbuhom za kruhom u široki svijet«. Zimski hladni dinarski vjetrovi i ljetne žege ugrijanog kamenjara razvile su kod njega iskonsku otpornost i snažnu fizičku kondiciju, te je lako podnosio napore kao radnik po poduzećima i tegobe ratnika po poljanama i gudurama Španjolske. Životne nedaće u logorima po Francuskoj nisu mu iscrpile snagu koja je napokon došla do izražaja u kratkom jednogodišnjem periodu njegova života u redovima boraca Narodnooslobodilačkog rata.

Nakon povratka u domovinu 1941. godine Bilić je bio na raspolaganju Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju, te je upućen na sektor Sinja radi organizacije ustanka u Cetinskoj krajini.

Iako posjeduje veliko borbeno iskustvo stečeno u internacionalnim brigadama po bojištima Španjolske, on se vrlo skromno i gotovo nezapaženo uključuje u rad kao član Kotarskog komiteta u Sinju zadužen za vojna pitanja. Kao ilegalac lako se prilagođava političkom radu te prerušen u seljačko odijelo svog rodnog kraja obilazi sela, objašnjava revolucionarnu ulogu Partije, zalaže se za ostvarivanje bratstva među hrvatskim i srpskim selima, raskrinkava izdajničku ulogu »hrvatske zaštite« i četničku suradnju s okupatorom. Posebnom pažnjom i vojničkom smjelošću radi na

formiranju i jačanju partizanskih snaga na Dinari i Svilaji. Takva svestrana aktivnost Marijana — ilegalca nije mogla ostati nezapažena od strane okupatora i njegovih pomagača što ga prisiljava da napusti ilegalnost te s puškom u ruci stupa u otvorenu oružanu borbu.

Njegov dotadašnji rad u ilegalnosti kao i njegova sklonost da objašnjava ulogu Partije u nacionalno-oslobodilačkoj borbi zapošljaju i članovi komiteta te mu povjeravaju dužnost političkog komesara čete na Svilaji. Pojačanom energijom radi na novoj funkciji kako među boreima-partizanima tako i među narodom u obližnjim selima. Cesto je govorio o dugotrajnoj i teškoj borbi španjolskog naroda protiv njegove reakcije i fašizma što je unosilo svježinu među partizanima i što im je davalo snagu da još jače udaraju po svojim neprijateljima. Brzo je postao omiljen u svojoj sredini, jer su njegove riječi odzvanjale kao bojni poziv za akciju.

Svugdje se isticao hrabrošću i Bio primjer koga je bilo teško slijediti. Neprijatelj je na svakom koraku osjećao ovog političkog komesara, te je mnogo puta nastojao onemogućiti njegovo djelovanje; saznawali su preko špijuna puteve i staze njegovih pokreta te je nekoliko puta upadao u zasjedu, ali — na sreću — samo jednom je bio lakše ranjen.

Njegova snalažljivost i spretnost u diverzantskim akcijama bila je nenadmašiva. Kao suri orao dinarskih vrleti posmatrao je neprijatelja u presudnom momentu kad bi se s njim susreo u bliskom okršaju. Za ilustraciju ovih navoda iznose se samo dva primjera: partizani sa Svilaje kod sela Dragovića 19. veljače 1942. godine zaustave poštanski autobus u kome je bilo desetak žandara i domobrana; drug Marijan prilazi njima i energično zahtijeva da se predaju; jedino žandarmerijski narednik s pištoljem u ruci nije poslušao, ali Marijan je osjetio njegove namjere, brže je reagirao i smjesta presudi na licu mjesta. Još brže je reagirao 19. lipnja 1942. godine kad je štab bataljona pregovarao p uvjetima predaje s Pajom Popovićem, četničkim komandantom u selu Biskupiji; u jednom momentu Paja naglo dohvati puškomitraljez koga je imao na dohvatu ruke, ali je Marijan bio hitriji, vještiji i ubitačniji.

Početak ljeta 1942. partizanske snage su u srednjoj Dalmaciji znatno ojačale te se pristupa formiranju udarnih bataljona radi uspješnijeg vođenja oružane borbe. Pri formiranju novih štabova

drug Marijan zauzima i povjeravaju mu se razne odgovorne funkcije od zamjenika komandanta bataljona pa do komandanta operativnog štaba za likvidaciju garnizona na Vagnju. Na svim povjerenim dužnostima dolaze do snažnog izražaja njegove organizatorske sposobnosti i može se otvoreno tvrditi da on u tom periodu izrasta u jednog od najautoritativnijih rukovodilaca oružane borbe u Cetinskoj krajini.

U rujnu 1942. godine pri formiranju Prve dalmatinske brigade drug Marijan je postavljen za zamjenika komandanta, a poslije kraćeg vremena imenovan je za njenog komandanta. U tom periodu njegova brigada ulazi u sastav 3. udarne divizije te skupa s proleterskim i ostalim brigadama pronosi slavu borbe Narodnooslobodilačke vojske. U tim najtežim danima oružane borbe kad se komandanti i štabovi novoformiranih jedinica uče rukovoditi vojskom i organizirati borbena dejstva, drug Marijan se nalazi na čelu naše 1. brigade. Veseli se njenim pobjedama i raduje se skupa s borcima uništenim neprijateljima. Dok se brigada odmara ili maršira, on bdije nad njenom sudbinom. Teško prima svaki i najmanji neuspjeh ih neoprezno izgubljenog borca. On je komandant i stariješina povjerenog ljudstva u najpotpunijem smislu riječi. Nije se mogao zadržati na komandnom mjestu dok bataljoni biju boj oko utvrđenih neprijateljskih položaja.

Teško je procijeniti koliko je njegova hrabrost i direktno sudjelovanje u prvim borbenim redovima doprinijelo da je 1. brigada likvidirala i uništila neprijatelja na Čusinama, prigodom oslobođenja Jajca u studenom 1942. godine. Pored toga, nezaboravna je istina i ostat će dugo u sjećanju pojava komandanta Marijana pred samim neprijateljskim bunkerima. Na ovaj se podvig potrebno osvrnuti malo detaljnije, jer u njemu dolazi do izražaja lik neustrašivog komandanta pred kojim i elitne snage njemačkih SS pukova se povlače i u neredu napuštaju vatrene položaje.

U borbama 1. i 3. divizije za oslobođenje Jajca Prva dalmatinska brigada imala je zadatak da zauzme Čusine. To je dominirajući položaj sa zapadne strane grada i predstavlja u stvari ključ obrane čitavog rejonu.

Prvi i 4. bataljon nastupaju u prvoj liniji dok se 2. nalazi u brigadnoj rezervi. Kad su se bombaši privukli k žičanim preprekama, oživjele su sve vatrene točke preko čitavog položaja na

Čusinama — neprijatelj je bio budan i nisu ga iznenadili. U noćnoj tami jasno se vide usta cijevi puškomitraljeza, a neprijateljske rakete osvjetljavaju čitav teren tako da Čusine izgledaju kao veliki plameni bunker. Prva jurišna linija nalazi se na dohvat neprijateljskih ručnih bombi. U tom najkritičnijem momentu svakog juriša natrag se ne može, jer mitraljeska zrna zuje iznad glava jurišnika ili siju smrt u njihovim redovima. Nekoliko vještijih bombaša koristeći i najmanji prekid vatre ili neravnine terena ipak uspijevaju zauzeti manji dio neprijateljskih položaja. Pošto se iz osvojenih bunkera susjedi nisu mogli potpomoći vatrom, dalji napad je zaustavljen.

Iz »pozadine« trgom bombaša došuljao se i komandant Marijan. Njegova pojava u prvim borbenim redovima udvostručila napore jurišnika, ohrabruje bombaše i s nekoliko puta snažno »Ura« proširuje postignute uspjehe. Otpor neprijatelja postepeno popušta, bataljoni zauzimaju bunker po bunker i u svitanje 25. studenog čitava Čusina je svladana. Tog hladnog jesenjeg jutra zaorila se iz promuklih grla boraca i rukovodilaca pjesma pobjede... »Naša Prva dalmatinska — hej, brigada udarna ...«

Komandant brigade se ne rastaje od boraca i dok odjekuje pjesma po položajima on izdaje naredjenja za organizaciju obrane, jer je uočio da ostale brigade nisu postigle krajnje ciljeve predviđene planom napada.

Eto — takav je bio naš komandant Marijan!

U toku idućeg dana ostale snage 1. i 3. divizije završile su operaciju za oslobođenje Jajca.

Neprijatelj nije mogao prepustiti rejon Jajca kao važno operativno područje svojih daljnjih planova oko iskorištavanja rudnih bogatstava centralne Bosne. Prošlo je svega deset dana dok je ponovo poduzeo ofanzivu na naše umorne brigade. U lepezastim napadnim kolonama prodiru k centru napada — ka gradu Jajcu. Tih dana razvile su se danonoćne borbe i u jednom od mnogih krvavih okršaja iznenada naiđe na zasjedu njemačkih automatičara koji smrtno raniše našeg komandanta Marijana.

O tom događaju i pogibiji komandanta brigade vrlo ilustrativno piše njegov prvi pretpostavljeni starješina, komandant 3. udarne divizije Pero Četković (poginuo u ožujku 1943. u borbama oko Nevesinja) u pismu upućenom u prosincu 1942. godine Štabu IV

operativne zone u kome navodi slijedeće:... »Pisat ću vam što će vas mnogo ožalostiti, a to je da je naš dragi Marijan poginuo 4. XII u selu Brvanci kod Jajca. Bila je gusta magla, šuma i snijeg pa je obilazio bataljone na položajima ... i dalje ... Marijan je bio junak i herojski se svuda borio, pa i prilikom zauzeća Jajca, kao i na mnogo drugih mjesta...« Pri kraju pisma nastavlja: »... Za cjelokupan njegov patriotski rad dostavili smo da se naš dragi Marijan oglasi za narodnog heroja...« (S. Kvesić: Dalmacija u NOB-u — str. 448).

Marijan Bilić je odlikovan Ordenom narodnog heroja 1951. Čekalo se punih deset godina da se ostvare prijedlozi i tako živa svjedočanstva njegovog slavnog komandanta.

Na takav se način borio čovjek koga je Partija uzdigla i ukazala mu put borbe za ostvarivanje ideala radnog naroda. U toj borbi komandant Marijan zauzima istaknuto mjesto, a radni ljudi dalmatinske Zagore ponose se što je iznikao iz njihove sredine.

Vrlička krajina podigla je 1961. na Česmi u Vrlici, a Kninska krajina podiže 1968. u središtu grada Knina bistu — spomenik narodnom heroju Boži Biliću Marijanu (oba umjetnička rada djela su kipara Stipe Sikirice) u znak zahvalnosti i potomstvu na sjećanje.

DOŽIVLJAJI BRIGADNOG KURIRA

Krsto Derđa

POSTA ZA VRHOVNI STAB

Krajem studenog 1942. godine naša brigada nalazila se na Suhom Polju kod Turbeta. Pozvao me komandant brigade, Marijan Bilić i kao desetaru izviđačkog voda povjerio zadatak da krenem kao kurir za Vrhovni štab. Pošto mi je uručio pismenu poruku, naredio mi je da izaberem pratioca i odredio mi je za vodiča jednog seljaka u kojeg nismo bili sasvim sigurni. Saopćio mi je da je Vrhovni štab u Mrkonjić Gradu i da u selima ima četnički nastrojenih seljaka, te da ne zalazim u kuće. Za pratioca uzeo sam Milana Marčića, iz Strožanca (koji je kasnije, u toku četvrte ofanzive umro od tifusa).

Poslije jednodnevnog marša, primijetio sam na jednom brdu pokrete i čuo glasove: »Druže«. Srećom[^] to su bili Krajišnici. Od istih sam dobio informaciju da bi Vrhovni štab zaista mogao biti u rejonu Mrkonjića. Kod Krajišnika smo prenoćili i nahranili se, te sutradan nastavili prema našem cilju. Stigavši u Mrkonjić, ako 14 sati, javio sam se odborniku i dobio obavještenje da se nedaleko od grada, sjeverno od naselja, na udaljenosti od 2—3 km, nalazi neka partizanska jedinica. Stvarno, kad sam stigao na taj teren, našao sam borce Prve proleterske brigade. Javio sam se komandantu Danilu Lekiću. Kazao sam mu da sam kurir iz Prve dalmatinske brigade i da imam poštu za VŠ. Naredio je da se ja i drugovi opskrbimo hranom u njihovoj intendanturi, obavijestio me

je da je VŠ u Orahovcu ili u Šipragama i odredio sedam boraca s puškomitraljezom za pratnju.

Vratio sam se u Mr'konjić, našao novog vodiča, s kojim sam krenuo do prvog sela na pravcu Orahovca, gdje smo stigli oko 21 sat, uz pomrčinu i sniježnu vijavicu. Ovdje sam od odbornika dobio drugog vodiča. Nisam ga upoznao u kom pravcu treba da me vodi, iako je odbornik na tome inzistirao, jer sam prepostavljao da je četnički raspoložen, na što sam već ranije bio upozoren. Vodič mi je rekao da zna put za Orahovac i da vodi preko planine Ježice. Na upit ima li tamo kakve vojske, njegov odgovor je bio negativan. Tokom noći stigli smo u Orahovac, a vodič je nastojao odbiti da nas dalje vodi, rekavši da je to selo naseljeno Hrvatima i da se oni međusobno tuku. Naredio sam jednom od pratioca da stavi pušku »na gotovs« i da spriječi vodiča, ako ma što pokuša sumnjivo. Kada je vodič vidio moju odlučnost pokušao je da me ucijeni i potplati sa 2.000 kuna. Oštro sam reagirao rekavši da mi nismo plaćenička već dobrovoljačka narodna vojska.

Ušao sam u prvu kuću i našao ženu s troje djece. Poslije pozdrava upitao sam ima li u selu kakve vojske. Odgovorila je da nema. Domaćica nas je ponudila hranom, što sam ja odbio. Dok sam ja sa ženom razgovarao, borci iz Prve proleterske već su skuhalili kačamak i počeli večeru uz maslo, koje im je domaćica dala. Iz razgovora sam saznao da joj je muž bio u domobranima i da poslije borbi kod Ključa ne zna što je s njim. Meni je bilo poznato da se je u borbama za Ključ dio domobrana predao našim snagama, pa da se sada oni nalaze u našim redovima. Zato sam upitao ženu kako joj se zove muž. Pošto je rekla da mu je ime Ante Čurčević, odgovorio sam da je njen muž zdrav i živ i da je u mojoj jedinici borac NOVJ. Žena je napisala za muža pismo i informirala me da u selu ima 150 ustaša, koji govore o nama kao divljacima i razbojnicima. Domaćici sam obećao da će joj muž za koji dan doći i da će se uvjeriti da smo mi zaista prava narodna vojska.

Ocijenivši da je nemoguće preko sela preći, odlučili smo se istim putem vratiti nazad. Već po izlasku iz sela bili smo snažno napadnuti od ustaša. Borbu smo prihvatili, iako nas je bila svega jedna desetina. Izdavao sam komande glasno kao da rukovodim s nekoliko vodova. Izvukli smo se bez gubitaka i povukli se na planinu Ježicu. Bilo nam je jasno da nas je vodič navukao na tanak

led, pa mu nismo ostali dužni. Uz vatru smo osušili odjeću i nastavili put za Mrkonjić. Sutradan, uz svesrdnu pažnju odbornika Mrkonjića, nastavljamo put za Kotor Varoš, gdje stižemo tek treći dan. Tu sam predao poštu za Vrhovni štab.

Nakon izvršenja ovog zadatka stjecajem okolnosti ostao sam u sastavu Kragujevačkog bataljona Prve proleterske brigade dvadesetak dana. Moj ponovni susret kod Sipraga s matičnom brigadom bio je dirljiv i uzbudljiv, jer se smatralo da sam poginuo. Komandanta Bilića više nije bilo. Poginuo je, kako mi rekoše, kod sela Brvanci, a ja i dalje ostadoh kurir štaba brigade.

BEG IZ SERICA

U prosincu 1942. godine dobio sam od komandanta brigade Gliga Mandića zadatak da s još jednim drugom odnesem poštu komandantu X hercegovačke brigade koja se tada nalazila u području Travnika. Put koji je trebalo prijeći bio je težak, dug i opasan. Pokazalo se da je trebalo stranputicom prevaliti dvadesetak kilometara uz neprekidnu suisnježicu, led i snijeg.

Iznad sela Gluha Bukovica naišli smo na dvojicu seljaka, koji su se sa brdskim konjičima natovarenim sjenom kretali prema selu. Pitao sam ih odakle su. Kad su mi odgovorili da su iz Gluhe Bukovice tražio sam da mi kažu koje vojske ima u selu. Rekoše mi da ponekad samo naiđe ustaška ili njemačka patrola. Jedan dodade da je selo naoružano. Na pitanje tko ih je naoružao, seljak nam je odgovorio: »Neprijatelj«. Dogovorili smo se da oni prvi odu u selo i da nam mahanjem bijelom krpom jave ako u selu nema neprijatelja. Uskoro ugledasmo kako nam mašu i mi ne bez rizika uđosmo u selo. Kad smo se našli u njemu, oko nas se okupiše naoružani seljaci. Učinilo mi se kao da smo bili prvi partizani koje oni vide. Primijetio sam da nas znatizeljno posmatraju i osjećao sam se nelagodno. Ipak sam se hrabro držao da bih u tom prvom susretu ostavio što bolji utisak. Sto sam i mogao drugo učiniti u takvoj situaciji? Zapitao sam ih da li u selu ima vojske. Odgovorili su mi da je nema, ali da skoro svaka kuća ima oružje.

Prvi neprijatni dojmovi u susretu s ovim ljudima ubrzo se pretvoriše u prijateljsko ophođenje. Jedan od seljaka pozvao nas je u svoju kuću te nas ugostio i nahranio. I njihovo mišljenje o partizanima našim se dolaskom također izmijenilo. Vidjeli su da partizani ne ubijaju i ne pale kuće, kako su im govorili Pavelićevi banditi.

Tek što smo ručali, pojavi se jedna seljanka na kućnim vratima i sva usplahirena reče: »U drugom zaseoku došla neka vojska, izgleda da su partizani«. Zatražio sam vodiča da nas najkraćim putem dovede do tog zaseoka. Brzo smo tamo stigli. Pred jednom kućom ugledali smo zaista partizanskog stražara. Bila je to pret-hodnica X hercegovačke brigade u jačini jednog voda. Kad sam ušao u kuću, našao sam borce ove brigade sasvim raskomočene. Prigovorio sam im zbog toga, na što mi jedan od boraca reče da je on iz ovog sela i da se nemaju čega bojati. Ipak sam mu do-bacio da je opreznost u ratu neophodna i da smo ponekad zbog nebudnosti imah dosta nepotrebnih žrtava.

Oko ponoći došao je u selo i ostatak brigade. Odmah sam potražio komandanta brigade Vladu Šegrtu i predao mu poštu, koju mu je poslao Stab Prve dalmatinske brigade. Vlado nas je uputio na večeru i spavanje, napomenuvši da će nam sutra uručiti od-govor na donesenu poštu. Sutradan na povratku u našu brigadu vodio nas je do sela Serića seljak koji je bio oženjen iz tog sela. Dodijehli su nam baš njega zato što je i to selo bilo naoružano, pa bi nam on kao poznat u selu mogao biti od pomoći. Primijetio sam da je uplašen i da se nije rado primio dužnosti vodiča. No, uspio sam da ga smirim. Ubrzo smo susreli seljake koji su dolazili iz Serića. Oni nas obradovaše viješću da su u selu partizani i da su im seljaci mirno predali oružje. Stigavši u Seriče zatekli smo pravo slavlje. Borci moje brigade obilato su se gostili. Serički je beg uz ostalo čašćenje dao ubiti vola za borce i svojim seljacima naredio da narodnoj vojsci predaju oružje koje su dobili od nepri-jatelja. Ovaj susret dalmatinskih boraca s narodom ovog kraja bio je zaista prijateljski. Jedna gnusna laž o tobožnjem teroru koji nad nedužnim narodom vrši NOV pala je pred stvarnošću. Na ovom terenu srušili su je Titovi borci s naše sunčane obale i seljaci sela Serića. U borcima Prve dalmatinske brigade seljaci nisu vidjeli koljače, nego su prepoznali prave i oduševljene na-

rodne borbe, vedru mladost koja je u okršaj išla s pjesmom na usnama, koju je u nadljudske patnje vodila samo ljubav prema svome porobljenom narodu.

Nesumnjivo je begova zasluga što su se seljaci sela Šerića tako brzo oslobodili nepovjerenja prema partizanima i predajom oružja ispoljili prijateljski stav prema njima. I zato je kasnije, na povratku iz istočne Bosne, poslije Pete neprijateljske ofanzive, drug Tito svratio u Seriče i naredio da se begu preda jedan puškometaljez s 1000 metaka u znak priznanja za njegov prijateljski gest.

NENAMJERNA UZBUNA

Koncem 1942. godine Prva dalmatinska brigada napala je Turbe koji su branili domobrani. Otpor je brzo savladan i zarobljeno je oko 120 domobrana. Zapaljena je pilana, a u skladištima se došlo do bogatog plijena: suhe slanine, ulja i drugih živežnih namirnica. Našlo se nešto i odjeće. Jedan dio domobrana stupio je u brigadu, a ostali su, pošto su razoružani i svučeni, pušteni kućama. Među njima pronađen je neki šumar za kojeg smo doznali da je bio ustaški nastrojen i da je radio za ustaše. Razumljivo, dobio je zasluženu kaznu.

Pretresajući kuće u potrazi za skrivenim neprijateljem, posebno ustašama, ušli smo komesar i ja u jednu muslimansku kuću gdje nađosmo dvije neobično lijepe crнке, visoke, kose spletene u kiku i naravno odjevene u šalvare. Kad su nas ugledale počele su vriscati, tako da smo se mi uljezi našli u čudu. S najviše mogućeg takta stali smo ih uvjeravati da nemaju razloga da se toliko uznemiravaju, da smo mi narodna vojska i da samo tražimo neprijatelja. Jedva su se smirile, da bi nas zatim netremice posmatrale dok smo mi obavljali pretres. U odlasku smo se pozdravili.

Cijela akcija u Turbetu nije trajala duže od jednog i po sata. Put nas je dalje vodio u selo Rostovo između Travnik i Bugojna, nedaleko od Sebešića. U selo smo ušli rano ujutro. Nismo u njemu našli neprijateljsku vojsku. Svi su seljaci bili katolici i imali su veliku crkvu, sa popovskom kućom. Međutim, popa nije bilo u selu. Raspitivali smo se za njega, ali su nam seljaci mogli samo reći toliko da je pred naš dolazak bio u selu i da je nekud otišao. Istog

dana nastupajući prema Šebešiću jedna jedinica naše brigade našla je popa u gustom šumi. Bio je naoružan pištoljem. Na naša zapitkivanja zašto nosi oružje, mudro je uzvratilo da mu je potrebno da se brani od svakoga tko ga napadne. Pošto nam je bio sumnjiv, pitali smo seljake susjednog sela, koji su bili pravoslavne vjere, za njegovo držanje. Kazali su nam da u vrijeme ustaškog pokolja nije bio loš i da ih je sačuvao od stradanja. Poslije takvih informacija pustih smo popa da mirno živi u svojoj kući. No, nije prošlo dugo, a on je zatražio dozvolu da ide u Travnik da bi primio platu. Iz nepovjerenja prema njemu, naročito što bi neprijatelju mogao dati obavještenja o nama, štab brigade mu nije dozvolio da se udaljuje iz Rostova. Ipak je krišom otišao i vratio se tek poslije tri dana. Za kaznu stavljen je u kućni pritvor. Zbog opreznosti koju nam je nametnuo popov odlazak u Travnik, štab brigade je razaslao kurire u štabove bataljona s porukom da budu u strogoj pripravnosti. Ja i još jedan kurir, drug Mrduljaš, dobili smo zadatak da odemo u Štab koji je tada bio lociran u Janju. U društvu vodiča krenuli smo na put u devet sati noću. Padao je gust snijeg, a već ga je do tada bilo obilato. Noć je bila jako hladna. Od vijavice i guste šume jedva smo nazirali put, kojim je trebalo ići. Na izlasku iz jedne šume opazili smo na proplanku neke tamne mrlje. Vodič se usplahirio, tvrdeći da je pred nama čopor vukova, te da ne smijemo kročiti dalje. Nas dvojica kurira tome smo se žestoko oprli, jer smo bih svjesni zadatka koji nam je povjeren. Vodič je onda predložio da opalimo iz puške da bismo poplašili vukove. To sam i učinio, ali se tamne mrlje nisu ni pomakle. Jasno je bilo da to nisu vukovi, nego mah plastovi sijena, kako se kasnije pokazalo. Umjesto zvijeri oglasila se straža našeg 1. bataljona. Na njen poziv tko ide kazao sam svoje ime, pa smo se sastali s drugovima koji su me dobro poznavali. Pucnjem smo nehotice izazvali čitavu uzbunu, tako da su borci poluodjeveni istrčali iz popaljenih kuća koje su seljaci pretvorili u provizorne kolibe. Ljutili su se na nas, ali se sve brzo stišalo kad smo im objasnili zbog čega smo ispalili metak. Pokazali su nam kuda treba da idemo još jedan kilometar do štaba bataljona.

Stigli smo u štab bataljona i predah poštu. Seljaci su nas gostoljubivo prihvatili, dah su nam suhe čarape da se presvučemo, nahranili su nas i pružili ugodan odmor. „

ZAROBLJAVANJE CRNOLEGIJASA

U 4. neprijateljskoj ofanzivi 3. bataljon naše brigade je držao položaj kod sela Mačkovca, između Prozora i Bugojna. Nalazio sam se u štabu brigade. Komandant je primijetio pucnjavu i početak borbe na sektoru 3. bataljona. Žurno me je poslao komandantu bataljona Petru Radeviću s pismenom porukom. Stigavši na položaj zaista sam zatekao bataljon u okršaju i to s Nijemcima i Bobanovom legijom. Na našoj strani već je bilo više mrtvih. Sam komandant pukim je slučajem ostao živ, jer mu je sav šinjel bio izrešetan mecima. Bio sam očevdac kad je Radević zarobio jednog cmolegijaša. Prilikom zarobljavanja ovaj se komandantu obratio sa: »Zdravo brate«. Radević mu je umjesto otpozdrava rekao: »Čiji si ti brat?«, a zatim mu očitao lekciju koju i zaslužuje izdajnik svoga naroda. Po Radevićevom naređenju odveo sam zarobljenika u štab brigade. Pri ulasku u štab ustaša je opet pokušao da prikrije svoju vučju čud, oslovivši drugove sa: »Zdravo braćo«. Dobio je i ovdje sličan odgovor kao i prilikom zarobljavanja.

BORBA NA CRNOM VRHU

Tokom borbe za ranjenike oko Prozora jedna četa našeg 1. bataljona, u jačini od 35 drugova, napadom s boka iznenadila je Nijemce na Crnom vrhu. Pristup je bio vrlo težak, strm i pošumljen, a sam vrh brda otkriven. Snažnim jurišem, a koristeći pokrivenost terena, poslije jednosatne borbe Švabe su natjerane u bijeg. U odlučnoj akciji nije pao ni jedan naš borac, dok je neprijatelj ostavio 8 mrtvih. Nijemci su se panično povukli prema Bugojnu.

Po protjerivanju neprijatelja pao nam je u ruke bogat plijen: 110 konja, 2 brdske haubice, 7 lakih i 2 teška minobacača, 2 kamiona artiljerijske municije i 3 sanduka municije za šmajsere. Osim toga, došli smo do 3 radio-stanice i velikog broja paketa, sa predmetima i hranom koju je neprijatelj opljačkao od naroda i slao svojim u Njemačku. Među hranom bilo je dosta čokolade i cigareta. Tada sam i ja dobio kutiju cigareta i 2 čokolade.

Prva proleterska divizija tada je napadala sjeverno od nas uz planinu Vraniću, a na pravcu prema Bugojnu.

Kao kurir dobio sam naređenje da uspostavim vezu sa štabom Prve proleterske divizije, odnosno s komandantom Kočom Popovićem i komesarom Fićom Kljajićem. Cim sam stigao u štab divizije, komandant Koča me je upitao kakva je situacija na našem položaju. Odgovorio sam da je sasvim dobra. Ispričao sam mu o borbi na Crnom vrhu i njenom ishodu i naveo bogat plijen koji nam je pao u ruke. Drug Koča je rekao da smo mi Dalmatinci dobri borci i da ćemo svi izginuti. Odgovorio sam mu: »Druže komandante, neka ginemo, ginemo za svoju zemlju«. Koča se na ove riječi nasmijao i rekao mi: »Idi, druže, u intendanturu neka ti dadnu jesti«. Ja sam uzvratio: »Hvala, druže komandante, nisam gladan, evo vama jedna čokolada iz ratnog plijena«. Primivši čokoladu drug Koča me poljubio. Zatim mi je predao pismo za komandanta moje brigade, druga Gliga Mandića.

PREKO HLADNE LAŠVE

Dragutin

Crnogorac

Bilo je to u drugoj polovini decembra 1942. godine. Zima je bila dosta oštra. Dubok i smrznut sneg.

Tada sam bio zamenik komesara prvog bataljona Prve dalmatinske brigade, a komandant je bio Bogdan Stupar, sada general u penziji. Komesar Milisav Đuranović i zamenik komandanta bataljona Pero Bjelobrk nisu više živi. Milisav je poginuo u toku rata, a Pero je umro odmah posle oslobođenja.

Prvi bataljon je bio raspoređen istočno od Bugojna, selo Rostovo—Sebešić. Živalj je bio zastrašen od strane neprijatelja, a naročito od domaćih izdajnika, koji su krstarili ovim krajevima, ah nam je bio naklonjen. Teren je bio ispresecan malim šumskim železničkim prugama. Tu se, pre rata, vršila eksploatacija šume. Istočno od sela Rostova, pričah su nam seljani da je bilo ugledno kraljevo lovište.

Mi smo imah zadatak da vršimo obezbeđenje prema Bugojnu i kao cela brigada da kontrolišemo železničku prugu Travnik—Sarajevo. Na pruzi je bilo više neprijateljskih uporišta, kao Busovača, Vitez, Vranduk i tako dalje. Naš bataljon je bio orijentisan prema železničkoj stanici i uporištu Vitez. Jedinice su bile dobro odmorene i nahranjene. Neprijatelj nas nije naročito uznemiravao. Čak je u to vreme održana i brigadna partijska konferencija, kojom je rukovodio drug Vlado Šćekić, zamenik komesara brigade, a sada general u penziji.

Krajem decembra dobili smo zadatak od štaba brigade da napadnemo železničku stanicu Vitez. Naše izviđanje je utvrdilo da

je bila manja posada Nemaca i nešto kvislinških jedinica. Utvrđenja solidna, a okolinu su kontrolisale manje četničke skupine. Smerom kojim ide pruga Travnik—Sarajevo, teče reka Lašva. Tada je to bila, za naše mogućnosti ozbiljna prepreka. Međutim, izviđanjem smo ustanovili da nema mosta na reci, a da ima tri kilometra od garnizona nizvodno jedno brvno, preko koga su meštani prelazili.

Iako smo vršili izviđanja vrlo oprezno i prikriveno, ipak nije ostalo neuočljivo od strane neprijatelja.

Pokret smo izvršili noću. Udaljenost nije bila daleka, ali zbog dubokog snega, maršovali smo gotovo tri sata. Kad smo izbili u dolinu reke, sa njene leve strane, potražili smo brvno radi prelaza, za koje smo ranije bili obavješteni da postoji. Međutim, neprijatelj je osjetio naše namere i srušio je prelaz.

Zadatak se morao izvršiti. Bila je mesečina. Okolina pregledna. Pred nama, pored garnizona, bila je i reka. Po vidljivosti, leva obala je bila plitka. Nismo znali da se desna oštrije useca u polje. Gledali smo u ledene talase razlivene reke i pitali se: mora li bataljon, na toj jakoj zimi, da se svlači do pojasa ili se može pregaziti bez obuće. Ja sam jedini u bataljonu imao nemačke čizme. Dobio sam ih nešto ranije, kada je zauzeto Jajce. Bile su dosta plitke. Kratke sare. Pogledi komesara i komandanta su se susreli na mojoj obući. Bilo je jasno da ja treba da proverim dubinu reke. Prihvatio sam ovo kao poverenje i želeo sam ga opravdati. Zagazio sam. Par metara bilo je sve u redu. Međutim, odjednom su se čizme napunile vodom. Noge su mi otežale, ali sam i dalje sigurno koračao. Od sredine reke do desne obale, upao sam u vir do ramena. Reka nije bila brza. Kad sam došao do desne obale, ona je bila zasečena u oranicu. Teškom mukom sam uspeo izaći iz vode. Zima, sneg, a ja sav mokar. Drugovi sa leve obale su mi dovikivali da trčim, kako bih se zagrejao.

A šta su drugi uradili? Ceo bataljon svukao se do pojasa, odeću stavio na glavu i gazio preko hladne Lašve. Trebalo je videti te kršne primorce, iako naviknute na toplo more, kako savladavaju ledenu reku, usred zime. Prizor je bio težak. Po čiji zimi, tela su bila ukočena od hladnoće a usne pomodrele. Cupkajući bozi po snegu, užurbano su oblačili svoja kakva-takva, suva odela.

Po prelazu preko reke, ipak smo izvršili napad na železničku stanicu. Možda bi je bili i zauzeli. Međutim, u stanici je bio za nas neočekivani oklopni vlak, koji se kretao prugom i ubitačno nas tukao. Ovaj iznenadni napad oklopnog vlaka, prikovao nas je u snežne namete, usporio naše kretanje i tako smo još više bili iznureni hladnoćom. Iz okolnih sela počeli su se javljati i četnici. Posle dva sata borbe, morali smo se povlačiti. Ponovo prelaz preko reke. Pošto je na meni bilo sve zaleđeno, nisam se mogao svući, pa me je preko Lašve preneo Fabijan Sirišćević, omladinac iz Splita. Bio je fizički najjači u bataljonu. Poginuo je kao komandant bataljona 10. dalmatinske brigade u okolini Sinja, 1944. godine.

Produžili smo pokret prema selu Rostovu. Hrvoje Čulić, referent saniteta, uporno je zahtevao da ceo bataljon trči. Tako su se borci brže zagrevali i zaboravljali na hladnu vodu Lašve, koja ih je pre toga šibala po telu. Jedino je mene sve više stezao ledeni oklop. Na jedno četiri kilometra od mesta prelaza, naišli smo na selo. Drugovi iz Štaba, malo dalje od vatre, zagrevali su mi telo masiranjem ječmenom i raženom slamom, dok se odelo kravilo i sušilo pored plamena. Zalivali su me pomalo i šljivovicom.

Čudno sam se osećao celo vreme. Pored hladnoće i ukočenosti, bilo je i bolova od promrzlina. Kad smo se vratili u mesto lokacije danima sam primenjivao našu uobičajenu terapiju. Malo grejanja, masiranja i trčanje. Posledica nije bilo nikakvih.

Našu neuništivu mladost jačali su ideali i to nas je motivisalo i kalilo da se izdrže sve teškoće do konačne pobede. Imao sam dvadeset i jednu godinu. Takav je bio sastav celog bataljona. Većina od 16 do 25 godina.

Učestvovali smo i kasnije u mnogim okršajima, uključujući Neretvu i Sutjesku. Bilo je teških dana i užasnih prizora, ali se ipak išlo napred.

USPOMENE IZ BATALJONA »JOSIP JURČEVIĆ«

Marko Mustapić

MARS OD BIOKOVA DO JAJCA

Prilikom formiranja Prve dalmatinske brigade bio sam borac u 1. četi 3. bataljona. Nakon izvjesnog vremena naš je bataljon krenuo na Biokovo, odakle je bila većina njegovih boraca. Poslije napada na Bašku Vodu dobili smo naređenje da hitno krenemo za Glamoč u sastav brigade.

Budući da se nije moglo preko Aržana i Livna, bataljon se uputio preko Lovreča, Dobranja, kroz sela ispod Kamešnice, do Vrdova na Dinari, gdje smo imali kraći odmor. Pješaćili smo zatim preko Livanjskog polja i Šatora za Glamoč. Kad smo se spustili u polje ispod Dinare, sačekah su nas u pojedinim selima četnici s kojima smo vodili manje okršaje. Pored tih neprilika, osjećala se studen koja je nagovještavala nadolazak jake zime. Još više se pogoršavalo stanje kod boraca, loša odjevenost, slaba ishrana i umor od napornog marša. Kad smo navečer stigli u Glamoč u sastav brigade, pojačala je studen i počeo je padati snijeg. Za večeru nam je podijeljena zobena kaša, koju nije mogao nitko od boraca jesti, jer na takvu hranu nismo bili navikli. Noć smo proveli po kućama drijemajući i grijući se, a ujutro se zabijelio snijeg. Za predstojeći marš ništa nismo dobili osim komada kruha, ako se može tako nazvati ispečena ona sinoćnja zobena kaša.

Kad se razdanilo, zajedno sa drugim bataljonima iz Glamoča krenuli smo prema Jajcu. Marš je bio vrlo težak i iscrpljujući. Počeo je padati sitni snijeg, uz jak sjeverni vjetar. Sto smo dalje išli

prema Vitorogu, koji je sa svoje jugozapadne strane bez šume i žbunja, sniježna vijavica je bila sve jača. Borci su ostajali bez daha, posrtali u snijeg, jedan drugoga pridržavah i smrzavah se od hladnoće. Bataljonska kolona se prekidala, konji su padah, a naš komandant Petar Radević, zamjenik komesara Jerko Kovačević, te komandir Branko Veža, pomagali su nam da ove neizdržive teškoće savladamo. Tako smo, boreći se sa snijegom, vjetrom, glađu i drugim nedaćama, prešli Vitorog i došli u dohnu Plive. Putujući klisurastom dolinom Plive nailazili smo na sela koja su četnici popalili, a narod sa svog ognjišta otjerah ih poubijah.

Moja prva četa je sudjelovala u napadu na njemačko utvrđenje na Ćusinama, koja je iste noći zauzeta od naše brigade i tako je Jajce oslobođeno.

PARTIJSKI KURS U BRIGADI

Prije početka 4. neprijateljske ofanzive, krajem prosinca 1942. i prvih dana siječnja 1943. godine, u brigadi se radio partijski kurs. Čini mi se da je trajao petnaest dana. Na tom kursu bih su po jedan ih dva borca i rukovodioca iz svake čete. Sjećam se Bože Blaževića iz Šibenika, koji je lijepo pjevao, Dragutina Crnogorca, Gaje Mršića, Ivana Kekića iz Podgore i drugih. Među nama bile su i dvije drugarice, a jedna od njih zvala se Mara. Bila je rodom iz okohce Sphta. Bili smo smješteni u jednoj kući, gdje su nam stajale na raspolaganju dvije nešto veće prostorije. U njima smo spavali i učili. Klupa nije bilo, pa se za vrijeme predavanja i individualnog učenja sjedilo na podu. Na zidovima su bile ispisane parole. U sobama se ložilo, pa je bilo udobno.

Nakon napada na željezničku stanicu Nemila, kod Zenice, mi kursisti smo koncem prosinca 1942. upućeni u Stab brigade, koji se nalazio na planini Vlašić. Čim je zauzeto Turbe, premjestili smo se u selo Rostovo, kod Travnika, gdje se kurs i održao. Bilo nas je na kursu oko dvadeset. Predavači na tom kursu bili su rukovodioci iz brigade i divizije. Stalni predavač na kursu bio je Risto Zekić, rukovodilac polit-odjela brigade, student prava i profesionalni revolucionar, dok su se ostali kao Paško Romac, član

polit-odjela, Ante Kranja-Cenčo komesar, Vlado Sćekić, partijski rukovodilac, Gligo Mandić, komandant brigade i drugi smjenjivali. Teme su obrađivale marksistički pogled na svijet, klase, Partiju, Kominternu, revoluciju, diktaturu proletarijata, socijalizam i komunizam. Posebno su bila zanimljiva izlaganja o ulozi KPJ u našem NOB-u, o fašizmu i imperijalizmu, o nacionalnom pitanju, organizaciji narodne vlasti na oslobođenom teritoriju i si. Kao literaturu imali smo šapirografirana skripta (»O razvitku društva«, »O partiji«, ali je bilo malo primjeraka, pa smo radili po čitalačkim grupama, a znanje utvrđivali diskusijom po kružocima.

Smatram da je ovaj kurs bio značajan i po tome što je partijska organizacija naše brigade pod vrlo teškim uvjetima organizirala obučavanje svojih partijskih kadrova, kako bi što bolje mogli izvršavati zadatke u ratu i revoluciji. Sve što smo naučili, mi smo nakon završetka kursa prenosili u partijske ćelije i među borce u ćetama.

NA MAK LJENU

U veljači 1943. godine, nakon oslobođenja Gornjeg Vakufa i Prozora, nastavljene su borbe s neprijateljem, za naše ranjenike u dolini Rame i Neretve, a te borbe bile su krvave i teške, da ih je teško opisati. Ja ću navesti jedan mali isječak iz tih borbi, u kojima sam sudjelovao kao borac i zamjenik komesara 1. ćete u bataljonu »Josip Jurćević«.

Naš bataljon išao je na položaj prema Gornjem Vakufu, na rijeku Vrbas, gdje su se odvijale uporne obrambene borbe. Jednog dana smo smijenili 1. bataljon naše brigade, a moja ćeta zauzela je položaj na desnoj strani prijevoja, kojim prolazi cesta za Prozor. Vodili smo ogorćenu borbu protiv Nijemaca i ustaša, koji su nas najprije tukli artiljerijom i bacaćima, a zatim nasrnuli jurišima kako bi omogućili prolaz tenkovima i pješadiji za Prozor. Istodobno vršen je pritisak na naš 4. bataljon, koji je držao položaj desno od nas, na prijevoju iznad Vrbasa. Usljed žestoke borbe naglo se smanjivala nevelika zaliha municije. Zbog toga smo puštali neprijatelja da nam dođe što bliže, kako bismo ga mogli obasuti bombama. Naš komandant, Pero Radević, vidjevši da će

Nijemci popraviti cestu i napasti nas tenkovima, uspio je od neke banijske jedinice dobiti protutenkovsku pušku. Sa nekoliko boraca spustio se iznad njemačkih tenkova, te ih zasuo mecima iz protutenkovske puške i tako zaustavio gvozdena strašila. Toga dana na položaju nam je ranjen komesar Vlado Viskiđ. Situacija je bila još teža kad je potisnut naš 4. bataljon, a Nijemci izbili na desni bok našeg bataljona. Usred ove ogorčene borbe naš harmonikaš Jurica Burić zasvirao je partizanske melodije na svojoj harmonici. To je kod naših boraca podizalo borbeni duh, a kod neprijatelja je vjerojatno izazivalo bijes. Naš komandir Branko Veža i komesar Cican obilazili su duž fronta svakog borca, bodrili su nas, da izdržimo do večeri, kad je trebalo da se povučemo s tog položaja. Po danu se nismo mogli povući, jer bismo bili potpuno otkrivena meta neprijatelju. Izgubili smo jednog borca, a dva su bila ranjena. Pred noć smo se povukli na Crni vrh, da malo predahnemo, a zatim krenusmo u kontrajuriš.

Drugi dan navečer, uz pomoć jedinica Druge proleterske brigade i jedinica Pete crnogorske, naša je brigada krenula u kontra- napad na neprijatelja. Naša je četa krenula u taj juriš sa vrlo malo municije. Naime, svaki je borac imao jedva pet do deset metaka koje smo većinom dobili od drugova iz Druge proleterske. Moja je četa te noći napadala neprijatelja na uzvišenom platou, gdje su se Nijemci ukopali i utvrdili. Nečujno smo se približavali neprijateljskim rovovima, kako to partizani znaju. Kad nas je neprijatelj osjetio blizu svog položaja, zasuo nas je uraganskom vatrom iz mitraljeza i ručnim bombama. Našli smo se na brisanom prostoru. Bih smo tohko blizu da su nas bombe, koje je neprijatelj na nas bacao, promašivale i padale iza naših leđa. Jedan je naš drug ranjen u ruku kad se podignuo i zamahnuo da baci bombu. Vidjevši da smo ostali prikovani vatrom na brisanom prostoru, komandir Veža je četvu povukao, a onda poduzeo opkoljavanje neprijatelja. Osjetivši našu, namjeru Švabe su se povukle s tog položaja, ostavivši jednog mrtvog, a našli smo i nekoliko ranjenih, te nešto oružja i municije.

Te noći vođene su krvave borbe, u kojima je bilo dosta mrtvih i ranjenih. Neprijatelj je protjeran i odbačen prema Vakufu i Bugojnu.

RATNA SRECA

Nakon borbi na Makljenu, veljače 1943. godine 1. četa zauzela je položaj na planini Bitovnja, nasuprot četnicima koji su se nalazili prema Konjicu i Bradini. Snijeg prekrpio čitavo zemljište, a studen grizla slabo obučene, gladne i umorne borce. Četa se smjestila u planinske kolibe, u kojima je do tada bila neka hercegovačka jedinica. Komandir Veža odmah pošalje jedan vod na osiguranje, a ostalo ljudstvo sklonio je u jednu od koliba, a u drugu konje od komore. Svu okolinu prekrpio je snijeg, a pojedini dijelovi bukove šume dojmili su se kao slike tužne sumorne zime. Kroz svu tu bjelinu dobro se uočavala prtina koju su borci utabali hodajući na položaj i natrag. Dok su se ostali borci grijali u kolibi, ja sam s jednim drugom Hercegovcem bio na straži, uz osamljenu bukvu blizu staja, oko čijeg je debla okopnio snijeg. Budući da je u to vrijeme sijalo zubato sunce, obojica smo se počeli čistiti od nametnika. Najednom primijetih da sa zapada prema nama lete tri (štuke) aviona. Mene to iznenadi, jer do tada su letjeli prema Jablanici, Ostrošcu i položajima drugih naših jedinica.

Odmah sam dozvao komandira i komesara i upoznao ih da na nas idu avioni »štuke«. Kada oni to vidješe, odlučih da ljudstvo ostane u kolibi, jer svako izlaženje na snijeg vidjelo bi se kao na dlanu.

Međutim, ako avioni uzmu kao metu kolibu u tom bi slučaju jedna bomba mogla da nas sviju usmrti.

«Štuke» su zaista nadletjele kolibe i bacile tri bombe, od kojih je jedna razvalila pola staje, druga je pala dvadesetak metara od mene, ali srećom nije eksplodirala, dok se treća rasprsnu malo dalje od staje. Tom prilikom konji iz štale istrčaše. Avijatičari to primijetiše i ponovo se vratiše. Drugo bombardiranje ne učini nikakve štete. Bomba koja je pala »u prazno« pedeset koraka iza mojih leđa ipak je odnijela žrtvu: pogođen krhotinom bombe moj drug Hercegovac odmah je izdahnuo.

Nitko drugi nije stradao iz naše čete zahvaljujući samo ratnoj sreći, pa sam se i tom prilikom uvjerio da je točna ratnička uzrečica— »da svaka ne pogađa«.

GORANOVO »MRZIMO VAS«

Ante Kronja Čenčo

Prva dalmatinska brigada, zajedno s ostalim jedinicama divizije, prelazi u noći 12/13. ožujka preko porušenog mosta kod Ostrošca na lijevu obalu Neretve i u duhu zadatka 3. divizije (da kao hjeva pobočnica obezbjeđuje pravac prema Konjicu i Ostrošcu) zaposjeda položaje na liniji Ribiči—Prisoje—Javornik—Idbar. Sa štabom brigade prelaze zahuktalu Neretvu i drugovi Mladen Iveković (član Izvršnog odbora AVNOJ-a), pjesnik Ivan Goran Kovačić, prota Blažo Marković i još neki drugovi. Oni su od strane Vrhovnog štaba, preko štaba divizije, upućeni u Prvu dalmatinsku brigadu. Tako je s Ivekovićem došao Goran Kovačić, istaknuti pjesnik i književnik, autor poznate poeme »Jama«, koji je skupa s Vladimirom Nazorom došao u partizane, pred konac 1942. godine, iz okupiranog Zagreba.

Iako je bila veoma teška situacija zbog svakodnevnih borbi, napora, tegoba i iscrpljenosti, njihovu dolasku smo se obradovali. Bilo nam je drago da smo u našoj sredini imah ovako istaknute ličnosti, koje će se s nama zajedno narednih dana kretati. Osjećah smo se počašćenim što nam je povjereno da se brinemo o njima i da im olakšamo tegobe uzrokovane neprijateljskim napadima od pravca Konjica, naročito neprijateljske artiljerije koja nas je neprestano tukla i avijacije koja nas je obilato zasipala bombama. Zajedno s nama radovah su se svakom uspjehu nad neprijateljem. Od njihova dolaska, s poboljšanjem vremenskih prilika, neprijateljska avijacija bila je sve aktivnija, takoreći nad nama je bila preko cijelog dana. Izviđanja i bombardiranja kao da su se stalno

smjenjivala, sijući smrt i sakateći naše redove. Drug Goran ništa nije mrzio i ništa ga nije moglo uznemiriti i naljutiti kao naleti neprijateljske avijacije protiv koje smo bili nemoćni. Prilikom jednog napada na položaje jedinica brigade bio je bombardiran i štab brigade. Svi drugovi iz štaba brigade, kao i oni koji su bili uz štab, na vrijeme su se sklonili po škrapama kamenjara, vrtačama, vododerinama i drugim pogodnim mjestima. U takvom jednom zaklonu sklonio se i drug Goran Kovačić. Ljut, proklinjao je neprijatelja, njegove avione i one tko ih šalje i upravlja njima. Svoj bijes i ljutnju iskali je u pjesmi koju je u toku napada avijacije skicirao, a u toku dana završio. Pjesmu je nazvao »MRZIMO VAS« Prvom prilikom je recitirao:

.. ' , *

i

Mrzimo vas hulje
 Mrzimo, krvnici
 Vi pljačkaške rulje ' ' '
 U majčinoj klici.
 Kunu vašu djecu, utrobe svih žena
 : Ispod doma našeg, bombom porušena. r

Skotovi, gmazi
 Što piščite zrakom
 Na krvavoj stazi
 Za mračnim oblakom. , f .
 Dostić' će vas zmiije osvetnička strijela
 Iznad naših brda, dolina i sela.

Kukavice, vrane
 Psi tuđinskih kurva
 » U dnu naše rane
 Bijes će da vas surva.
 Od otrova njenih, kosti će vam gnjiti
 Dok se ne nasiti, dok se ne nasiti.

(

Naše ljute guje
Kroz kosti će vam gmizat
Pobješnjele kuje
Crijeva će vam lizat.
Muhe zujavice i smrdljivi crvi
Osvetu će množiti u crnoj vam krvi.

Srcem bismo jeli
Pogano vam meso
Na lešine sjeli
I klikotali bjesno.
Smrdežima vašim punili bi pluća
Za pobjede nove, nova nadahnuća.

Goranovu osvetničku pjesmu nabijenu bijesom, osudom i klevetom prema neprijatelju i njegovim zločinačkim djelima, slušah smo napregnuto kada nam ju je kazivao. Mržnja, prezir i osvetnički gnjev nisu samo zračili iz njegovih riječi, već je to bilo vidljivo i u njegovim blagim plavim očima, u njegovom drhtavom glasu, u izrazu lica i pokretu ruke, kojom je, dok je recitirao stihove svoje nove pjesme, isticao njenu oštrinu i odlučnost.

Nekoliko dana poshje opisanog napada neprijateljskih aviona i tada nastale Goranove pjesme — rastali smo se od velikog pjesnika i revolucionara. To je bilo posljednje viđenje našeg štaba brigade s nezaboravnim Goranom.

UMRO JE NA KONJU

Ante Njegovan

Antun Alaber-Puba stigao je početkom rujna 1942. na Vaganj u bataljon »Tadija Anušić« u četu komandira Dušana Jelovca i političkog komesara Andre Kovačevića. Puba se rodio 1921. godine u Slavonskom Brodu. Otac mu je bio željeznički radnik, a majka krojačica. Tu je i završio osnovnu školu i upisao se u gimnaziju. Zbog komunističke djelatnosti biva protjeran iz gimnazije, pa školovanje nastavlja u Prijedoru. Maturirao je 1939. godine, kada se i upisuje na Poljoprivredno-šumarski fakultet u Zagrebu. Dolaskom u Zagreb nastavlja svoj revolucionarni rad, gdje sudjeluje u studentskim demonstracijama.

Njegova tetka po majci živjela je u Poveljima na otoku Braču. Kod nje je provodio školske praznike. Svoje ljetovanje u Poveljima posvetio je podizanju revolucionarne svijesti među ljudima, okupljajući oko sebe radnike, ribare, mornare i poljoprivrednike, od kojih se veliki broj kasnije borio u redovima NOV.

Zbog svoje revolucionarne djelatnosti bio je proganjan od policije. U toku 1941. godine za njim je bila raspisana potjernica od strane ustaške policije u Zagrebu, koju je na vješt način izbjegavao mijenjajući mjesta boravka. Zahvaljujući ustaškim doušnicima biva otkriven. Pobjegao je i nastanio se u Poveljima, gdje nastavlja svoj partijski rad.

Travnja 1942. godine grupa Talijana s oružnicima NDH opkoljava kuću u kojoj je boravio, ali ga nisu zatekli, jer je bio na ribarenju. Krenuli su na mjesto gdje je lovio ribu, uhapsili su ga i vezali. Sproveden je u Postira, zatim u Omiš, a odatle u Zagreb.

Pred policijom se hrabro držao. Nikog nije izdao, iako je bio saslušan uz mučenje, batine i zlostavljanja. Nakon toga upućen je u logor Stare Gradiške.

Kolovoza 1942. godine oslobođeno je Livno. Pored zaplijenjenog raznog ratnog materijala i naoružanja, bila je zarobljena i grupa rukovodilaca njemačke organizacije »Todt« s glavnim inženjerom na čelu Hansom Ottom, višim njemačkim oficirom. Kao iskusni građevinar, on je kuću Mitrovića pretvorio u jaku tvrđavu iz koje su okupatorski vojnici pružili najveći otpor partizanima prilikom borbi za Livno. Da bi sačuvao živu glavu, zarobljenik inž. Hans Otto je predstavnicima NOV, koji su ga saslušavali, predložio mogućnost zamjene rekavši: »Znam da ćete me strijeljati, ali je veća korist zamjena«. Partizanski predstavnici su načelno prihvatili ponudu.

U to vrijeme u blizini Glamoča nalazio se Vrhovni štab i drug Tito. Vlatko Velebit koji je tada bio na dužnosti u Vrhovnom štabu upoznao je druga Tita o ponudi zarobljenog inženjera, na što je drug Tito pristao. S popisnom listom, kojom predstavnici Narodno-oslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije traže razmjenu za zarobljene Nijemac Hans polazi iz Livna, te preko Imotskog i Mostara stiže u Sarajevo, a zatim avionom u Zagreb.

Njemačkim i ustaškim glavešinama izložio je mogućnost zamjene zarobljenika. Dobivši ovlaštenje inženjer Hans se vraća u Livno, izvijestivši partizanske predstavnike o prihvaćenoj ponudi.

Nekoliko dana kasnije zamjena je izvršena na prostoru Studenog Vrela kod Duvna. Procedura zamjene bila je jednostavna. Drug Velebit je po popisnoj listi predao njemačkim predstavnicima zarobljene Nijemce a njemački predstavnik predao je 26 naših drugova logoraša, među njima i Antuna Alabera. Prilikom rasporeda zamijenjenih drugova drug Tito je o svakom dao ocjenu. Za Alabera je naveo: »Alaber Antun prilikom hapšenja na Braču i na ustaškom redarstvu u Zagrebu nije ništa priznao«. (Iz pisma Josipa Broza Tita Centralnom komitetu KPH od 10. IX 1942. o izvršenoj zamjeni.)

Stigavši u Livno, Alaber je raspoređen u bataljon »Tadija Anušić«. Došao je nekoliko dana ranije nego što smo primili

bataljonsku zastavu na Vagnju, kao 4. bataljon Prve dalmatinske brigade, koji se nalazio na prijevoju Vaganj zatvarajući komunikaciju koja vodi od Sinja k Livnu.

Raspoređen je u istu četvu u kojoj sam se i ja nalazio. Prepoznao me i obradovao se kad me vidio, jer smo se znali od ranije. Tada sam ga jedva prepoznao. Promijenio je svoj izgled. Više to nije bio onaj Alaber kudrave crne kose, sada prorijeđene. Nekada njegov dubok prodoran muški glas, sada je istančan. Oči su mu se duboko urezale u očne duplje, lice ispaćeno i oronulo, a tijelo nalik na teškog bolesnika. Iako je bilo ljeto njemu je u kolovozu bilo hladno. Volio je izići na sunce, umotan u otrcan pokrivač; valjda ga je sobom donio iz Stare Gradiške. Gledajući ga, dobio sam dojam da je obolio od teške tuberkuloze. Volio je sa mnom pričati. Sjećam se da mi je kazivao kakvu je torturu pretrpio, naročito pri saslušavanju kod ustaške policije i u Staroj Gradiški. Da mi i nije pričao, znao sam da je proživio teške dane, jer je to govorio njegov izgled. Imao sam pred očima dva Alabera: jednog od prije rata, lijepog, stasitog i okretnog i drugog Alabera sada na Vagnju, izobličena, ispaćena i iznurena. Borci su mu ukazivali veliku pažnju, a posebno politički komesar čete Andro Kovačević.

Kao vodni delegat, iako bolestan, bio je uzoran svojim držanjem i u političkom pogledu vrlo sposoban. Sjećam se njegovih predavanja nama SKOJ-evcima. Posebno su nam bila draga njegova iskustva, koja je prenosio na nas mlade.

Cesto je pobolijevao, teško je podnosio marševe, ali se nikada nije nikome žalio ni tužio. Istrajao je sve borbe, pa i 4. neprijateljsku ofanzivu, ali tortura na ustaškoj policiji i boravak u zloglasnom logoru Stara Gradiška učinili su svoje. Razbolio se i od tifusa, koji ga je oborio.

Našao se u koloni tiusara. Na jednom osamarenom konju ogrnut izlizanim pokrivačem u hladnoj noći. Zaleđenom sniježnom prtinom vodio ga je jedan drug. U toj mrkloj i hladnoj noći i na toj smrznutoj prtini je umro, a da vodič nije primijetio da vodi svog mrtvog druga Antuna Alabera. Ukočio se na samaru.

Umro je na domak sela Gornja Bijela nedaleko od Boračkog jezera u Hercegovini. Tu je sahranjen s ostalim svojim drugovima umrlim od tifusa.

Na kući Petra Ostojića — starog ribara u Povljima na Braču, borci NOR-a u njegovu čast postaviše spomen-ploču s natpisom: »U OVOJ KUCI JE ZIVIO I DJELOVAO REVOLUCIONAR I KOMUNISTA ALABER ANTUN-PUBA, UHAPŠEN 1942. GODINE, POGINUO 1943. GODINE«.

DOBROVOLJCI NA JAVORKU

Ante Belas

Kao desetar u 1. četi bataljona »Tadija Anušić« nalazio sam se na planini Javorku, na položaju naspram Nijemcima, na udaljenosti tri do četiri kilometra. To je bilo 24. svibnja 1943. godine oko 14 sati. Priprema se ručak, a nemamo vode koja nam je neophodna. Na pola puta između nas i Nijemaca nalazi se jedan bunar koji oni koriste, a za nas je vrlo opasan jer Nijemci nam mogu postaviti zasjedu kad dođemo tom zdencu. Tu smo već 3—4 dana nalazili mnoge stvari ostavljene ih zaboravljene od neprijatelja: kao kacige, sedla za konje i ponešto municije. Ovdje je bila raspoređena i neka talijanska jedinica, ah ju je početkom svibnja 10. hercegovačka brigada dotukla, pa se talijanski vojnici više ne primjećuju.

Predvečer smo imah sastanak u četama, s jednom točkom dnevnog reda i to: javljanje dobrovoljaca za bombaše i pratnju bombaša. Javio sam se među prvima, zatim Marin Anđelić i Sreten Pažanin, a kao pratnja puškomitraljezac Milan Parađina. Rukovodilac akcije bio je komandir čete Josip Peričić-Perun iz Zrnovnice. On nam je objasnio zadatak i položaje Nijemaca, koje smo dvogledom lijepo vidjeli kako se utvrđuju. Kada se smračilo krenuh smo. Pošto sam bio određen za vođu bombaša, poveo sam grupu ispred stroja.

Naređenje je glasilo da napad započne u samu zoru. Osim naše brigade tu je i 10. hercegovačka s kojom smo u dogovoru. Iako je bila noć morila nas je žeđ, pa smo lizah rosnu travu kako bi makar malo osvježili usta.

Izbili smo u određeno vrijeme na neprijateljske položaje. Ali Nijemaca tamo nije bilo. Valjda su se povukli na rezervne položaje. S oprežnošću smo preskakali rovove, ali kako je bilo dosta suhog granja koje je pucalo pod nogama, Nijemci su nas osjetili i otvorili vatru na nas. Tada se javio paljbom naš puškomitraljezac, kako bi privukao vatru na sebe i omogućio bombašima nesmetani prilazak bunkeru. Mi smo došli na domašaj ručnih bombi. Bacio sam prvu bombu a za mnom i ostali. U isti moment naš puškomitraljezac Parađina i komandir čete Peričić s ostalima jurili su na bunker. Tada smo osvojili dva bunkera, ali treći nikako da zauzmemo. Već je bio dan, sunce se pojavilo, a mi još vodimo ogorčenu borbu za treći bunker. Međutim, neprijatelj ubacuje nove snage, a njemački tenkovi su zaposjeli pravac kojim treba da se izvlačimo. Neprijatelj tuče sve prilaze prema našem bunkeru, a naši nam dovikuju da se povlačimo. Rušimo kamene zidove bunkera da bismo se lakše povukli. Izvlačili smo se u neposrednoj blizini tenka, pa smo tada izgubili dva druga: komandira čete Josipa Peričića i Dragutina Ivića, komesara čete. Nismo mogli ništa učiniti za njih, čak nismo uspjeli uzeti torbu komesara Dragutina u kojoj su bile razne pribilješke, spisak čete, članova KPJ i SKOJ-a, jer za to nije bilo vremena.

Osim već spomenutih drugova u ovoj borbi su se istakli hrabrošću mnogi borci i rukovodioci, a među njima i Dominka Belas, Josip Ninić, Drago Gizdić, Tonči Milišić, Luka Čurković i mnogi drugi.

Ova akcija dala je određene rezultate, iako smo imali žrtava. Otkrili smo namjeru neprijatelja i uočili da je poduzeo novu ofanzivu. S ovom akcijom pokazali smo snagu naših bombaša, što je neprijatelju usporilo tempo nastupanja.

A problem žeđi i vode i dalje nas je pratio. ., .

NA TARI

Ivan

Kocijančić

Došli smo na kanjon Tare. Pod nama teče brza, divlja i hladna planinska rijeka. To je moglo biti krajem svibnja 1943. godine.

Postavljen je zadatak da se prijeđe nabujala Tara radi prebacivanja u Sandžak. Sjećam se, da su tu bili drugovi: Ante Kronjačenko komesar brigade i Peko Bogdan koji je upravo došao iz štaba brigade na dužnost komandanta našeg 3. bataljona. Prisutni su bili i Vlado Viskiće, komesar bataljona, Gojko Ujdurović koji je vršio dužnost zamjenika komandanta bataljona i Jerko Kovačević zamjenik komesara bataljona.

Gojko je bio oličenje komunista u svakom pogledu, primjoran i neustrašiv borac. Nedostajao nam je Petar Radević, komandant našeg bataljona koji je bio ranjen u Hercegovini. Misli mi odlutaju na borbe i događaje koje smo s njim doživjeli. Uvijek bi se on pridružio pjevačima. Volio je naše dalmatinske pjesme, taj crnogorski junak.

Tražili su se dobrovoljci koji će prvi izvršiti prijelaz preko nemirne Tare. Javilo se nas osamdeset, a zatim su se pridružili i ostali drugovi, pa je čitav bataljon bio spreman da prione ovom opasnom poslu. Osim Branka Veže, komandira moje čete, među dobrovoljcima su se nalazili moj brat Anton Kocijančić, desetar voda Gajo Mršić, Lino Erceg, politički delegat voda, Andrija Musulin — zvani Čanbro, Ivan Mirko i Miljenko Sutić sa sestrom, iz Graca, kod Makarske, te mitraljezac Viktor Rupanović (poginuo na Tjen-

tištu). Tu je bio i Drago Kaštelančić. Sjećam ga se kao dobrog borca. Bio je visokog stasa, zgodan, lijep. Čim bismo se negdje zaustavili ili odmarali, on bi prihvaćao svoju harmoniku i poveo pjesmu. Većinom smo pjevali partizanske i naše dalmatinske pjesme. Umro je od tifusa kao vodni delegat na Dragaš-sedlu. Dugo je vremena prošlo, pa se imena ostalih drugova ne sjećam.

S druge strane kanjona, po vrhovima su bili četnici. Trebalo je neprimjetno prijeći Taru, neopaženo se popeti uz kanjon i likvidirati četnike.

Ali, kako prijeći rijeku bez tehničkih sredstava? Donesena je odluka da se odsječe najveća bukva uz obalu, pa kad padne preko riječnog korita da po njoj kao po brvnu jedan po jedan pređemo na drugu obalu. Imali smo samo dvije tupe sjekire i konopac. Skoro čitavu noć smo silazili niz kanjon i rano ujutro se spustili u jednu tijesnu malu uvalu gdje nam se činilo da je rijeka najuža.

Nabujala od napadalog snijega, koji se već uvelike po planinama topio, Tara je bila još silnija. Voda je dostizala visoku razinu pa je postala još jača i brža. To je navodilo na razmišljanje: kako prijeći rijeku a uz to sačuvati ljude od davljenja. Počeli smo sjeći ogromnu bukvu. Stalno smo se smjenjivali sijekuci bez predaha. Kada je stablo palo preko rijeke i doseglo drugu obalu, svi smo bili sretni i zadovoljni tim uspjehom čekajući na prijelaz. Ali, naša radost bi kratka. Dogodilo se ono što nismo očekivah. Jaka masa vode zahvatila je stablo i kao slamku bacila ga u stranu prema obali na kojoj smo stajah. Morali smo poduzeti nešto drugo. Uzeli smo konop, koji je bio dosta dug da dosegne preko korita rijeke. Uže se moralo na drugoj strani čvrsto privezati, da bi se pomoću njega prešlo na drugu stranu.

Tada se Gojko Ujdurović javio da prepliva Taru. Bio je visok, jak i čvrst momak, kao od brda odvaljen. Rođen je 1918. godine u Gracu ispod Biokova. Aktivno se uključio u NOP već 1941. Iste godine primljen je u KPJ. Gojko priveza konopac oko pojasa, zagazi u hladnu i zahuktalu vodu i dopliva gotovo do druge obale. Lijepo se vidjelo da je stao nogama na riječno dno. Ali, konop, kojim je Gojko bio vezan nošen brzim tokom matice privlačio ga je sredini rijeke. Vidjevši što se događa, nekoliko boraca povikalo

je: »-Pustite mu konopca!« i borac koji je držao užu, na nesreću, pusti drugi kraj konopca. Gojko se također pokušao osloboditi konopa, ali masa vode ga je odnijela i njime udarila u jedan podvodni hrid. Gojko se borio sa stihijom, isplivao bi na površinu, nemoćno se rvajući s valovima koji su ga nosili sve dalje. Ubrzo je Gojkova glava nestala s vidika. (Proglašen je Narodnim herojem 14. prosinca 1949.) Ostali smo svi kao paralizirani. Međutim, probuđiše nas četnički bacači i mitraljezi sa vrha kanjona.

U toj uzanoj kamenoj kotlini u vatri rasprsnutih projektila bacača i fijuka mitraljeskih rafala, bilo je tijesno. Morali smo odstupiti uz strme padine duboke riječne doline. Teren je bio brisan tako da smo čitavo vrijeme bili na nišanu četničkih mitraljeza i granata. U tom kamenjaru je bio pravi pakao. Veliko je čudo, što nismo imali gubitaka. Nekoliko drugova bilo je ranjeno, a među njima i Peko Bogdan. Tražio me je preko veze, da mu pronađem konja. Dok su ga drugovi iznijeli doveo sam mu konja i čekao ga na vrhu kanjona. Krećući se dalje naišli smo na užasan prizor, od kojeg se čovjeku srce ledi. Zaustavio sam konja na kojem sam vodio ranjenog Peku i upitao ga da li vidi tu strašnu sliku. Nisam bio siguran da li je to halucinacija ili stvarnost. Tri muškarca i tri žene nepomično klečeći, uspravni, zagrljeni mrtvim rukama prebačenim preko ramena. Nisam mogao shvatiti ni vjerovati da mogu na taj način zajedno umrijeti i tako u tom klečećem stavu ostati. Prišao sam im i dotakao se rukom svakoga od njih, uvjerivši se da to nije moja mašta već stvarnost. Bili su to tifusari. Nedaleko od njih je bila jedna puška bez zatvarača prislonjena uz ogromnu trulu bukvu. Pušku sam uzeo i razgledao. Bila je čehoslovačka »zbrojovka«. Cijev puna masti, a da ni jedan metak iz nje nije bio ispaljen. Skinuo sam zatvarač sa svoje stare puške i stavio na »zbrojovku«. Svoju staru pušku sam ostavio prislonjenu uz bukvu. Ispalio sam jedan metak da provjerim vrijedi li. Pod utiskom tog strašnog prizora produžio sam s jedinicom dalje, razgovarajući s Pekom o mrtvim tifusarima, o pušci i njenom porijeklu, jer otkuda tifusarima nova »zbrojovka« bez zatvarača? Volio sam tu pušku pa sam je kroz sve okršaje iz Crne Gore donio u Dalmaciju. Od nje se nisam rastajao* smatrajući je kao amanet drugova koji su ostali iznad Tare.

Kad sam došao u Svilajsko-Mosečki odred na dužnost zamjenika komandanta 2. bataljona, tražio sam, koji je najbolji borac u

bataljonu. Drugovi mi rekoše, da je najbolji drug koga su zvali čorapa. Ispričao sam gdje sam tu pušku našao i kod koga je bila i kud je sve sa mnom prešla. Pružim pušku i dajem drugu Corapi rekavši mu: »Da ti je sa srećom!« U jednoj borbi na Moseću pala je bacačka granata baš na »zbrojovku« koja se nalazila u Corapi-rum rukama. Puška je bila raznesena, a Corapa nije bio niti ogreban. To nas je ugodno iznenadilo, jer su takvi slučajevi zaista rijetki.

SUSRET S GORANOM

Svet o zar Priječ

U proljeće 1945. godine, pregledavajući i čitajući razne knjižice i brošure u jednom sanduku našoh malu knjižicu žute boje i pogledavši je malo bolje, primijetio sam jednostavnim slovima ispisano, kratko : »JAMA« Gorana Kovačića.

Goran Kovačić. .. da, baš Goran Kovačić, pa ja ga poznajem, razmišljao sam dalje. Tada mi momentalno dođe pred oči sve ono što je prohujalo i što je bilo veoma teško u velikim danima historije i baš zbog toga nije bilo lako zaboraviti.

Bilo je to 19. lipnja 1943. godine.

Išli smo sa četvoricom drugova, probijajući se po ogromnim i nepreglednim šumama Zelengore, gladini, bosu i iznemogli. Hodaćući tako, ili bolje rečeno, lutajući u nepoznatom pravcu, očima stalno uprtim u zemlju, tražimo, nećemo li negdje primijetiti nešto što bi se moglo pojesti, kakvu konjsku kost ih kojeg puža. Naš izgled bio je očajan. lica su nam bila izdužena od slabosti i mršavosti, a oči koje su stalno nešto tražile i vrebale, jedva su se primjećivale u očnim dupljama. Koljena su nam klecala, ruke podrhtavale i uopće cijelo tijelo bilo je skoro na vrhuncu iznemoglosti.

U takvoj duševnoj depresiji, idući i spuštajući se niz jednu strmu stranu, oko 4 sata popodne primijetili smo grupicu drugova i drugarica, koji su bili u istom stanju kao i mi. Pošto su oni sjedili i odmarali se, prišli smo im, ah u kakvom smo stanju bih i mi i oni, nismo mnogo pažnje polagali jedni na druge. Tada sam pored sebe primijetio jednog visokog druga, bujne kose, u bijelom suknenom odijelu. Imao je sa sobom malu pušku i jednu torbicu,

valjda sa njegovim stvarima, na kojoj je visio jedan par opanaka od goveđe kože, sav okoren i zgrčen. Inače bio je potpuno bos. Crte lica uopće mu nisam mogao razlikovati. Bio je neobrijan, a uostalom bio je kao i mi, i ne zna se da li je naličio na mladića ili starca. Inače, vidjelo se jasno, da je umoran i gladan. Kape nije imao, te mu je kosa padala preko lica.

»U kojoj si jedinici bio« upitao sam ga, skoro i ne okrećući se, jer mi je pogled lutao negdje daleko, u daljinu. On započne sa mnom razgovor, iako nije bio okrenut prema meni. »Bio sam pri štabu Desete hercegovačke, Pete crnogorske i Prve dalmatinske brigade«.

Tada sam se sjetio da ga iz viđenja poznajem, jer sam dolazio u štab Prve dalmatinske brigade i tamo ga viđao. »Zovem se Goran Kovačić, inače sam književnik i pjesnik«, produžio je on. Sada sam ga potpuno poznao, jer smo u Prvoj dalmatinskoj brigadi razgovarali o njemu i njegovom književnome radu.

Nekako sam mu se ja potpuno približio i poslije kraćeg razgovora o svemu i svačemu što nam je palo na pamet, krenule su obje grupe naprijed, jer smo bili opomenuti od drugova, da moramo u pokret, da bismo prije večeri stigli do neke vode. Išli smo svi u koloni po jedan, ne govoreći dalje ništa, jedino što su oči nastavile svoj stari posao bludjenja u zemlju, ne bi li se što našlo.

Uvečer, kad smo se zaustavili kod jedne rječice, pozvao sam Gorana u moju grupu, da bude s nama, jer on nije imao ni porcije ni noža, te i nije mogao da nabavi što za večeru. Tako smo večerali kuhane trave i koprive i legli onako iznemogli kraj vatre, da provedemo noć, nadajući se ipak da će nam sutra biti bolje. Sutradan smo nastavili put po velikoj kiši i poslije čitavog dana hoda, stigli smo do nekih koliba, onako jadni i još više gladni i tu smo se zadržali. U blizini smo pronašli neke uginule konje, koji su već bili u raspadanju. Rezali smo im meso i pekli ga na vatri, te jeli. Pokazivao sam tada Goranu odakle treba da kida i kako treba da pripravlja meso. Uvečer, kada smo malo založili i osušili se, nastavili smo razgovor, jer nismo mogli spavati od silnog giada i ušiju. Razgovarali smo o svemu. O književnosti, muzici i sportu. Pričao mi je kako je prolazio u partizanskom životu i kako je i gdje tada pisao. Pričao mi je o »Jami«, koju sam tek kasnije pročitao. Stalno je spominjao Vladimira Nazora i njegove književne radove.

Tu smo se zadržali tri dana, jer zbog kiše nismo mogli dalje krenuti. Trećeg dana oko podne stiže nam još jedna grupa drugova i drugarica, među kojima je Goran poznavao dra Simu Miloševića, člana AVNOJ-a. Oni su se zadržali neko vrijeme s nama i iz njihovog smo pričanja saznali da se vraćaju u Crnu Goru. S njima je pošao i Goran.

Više ga nikada nisam vidio.

Neću ga ni vidjeti, jer je on s cijelom grupom, s kojom je bio, nastradao. Ubijeni su... Od koga? Od bandita, koji su ih pronašli u selu Vrbnici i pobili.

Sa Goranom smo izgubili velikog književnika i druga. On bi znao majstorski opisati ondašnje patnje i napore, kroz koje je i sam prošao! Koliko je samo volio pisati! O tome mi je uvijek pričao onih dana, dok smo bili zajedno.

Njega ćemo se sjećati uvijek kao dobrog borca, odličnog druga i velikog književnika.

U BRIGADNOJ INTENDANTURI

Ante Vlahov

Poslije prelaska Neretve preko porušenog mosta, kod Ostrošca, gdje je prošla i cijela naša 3. divizija, dio ranjenika i bolesnika, kao i neki drugi dijelovi naših jedinica, te mukotrpnog uspona preko Prenja, Prva se dalmatinska našla u rajonu Gornje i Donje Zimlje gdje je uz manje borbe držala položaje. Tada sam se nalazio na dužnosti pomoćnika političkog komesara 2. čete u bataljonu »Bude Borjan«.

Jednog su me jutra pozvali u štab bataljona i rekli da se moram odmah javiti u štab brigade, koji nije daleko, jer ću vjerojatno biti premješten na drugu dužnost. To me je vrlo iznenadilo, jer sam neprekidno bio u ovoj četi bataljona »Bude Borjan«, još od Bukovice kad smo bili u sastavu Sjevernodalmatinskog odreda.

U štabu sam brigade zatekao nekoliko drugova. Sa mnom je uglavnom razgovarao Vlado Ščekić predočavajući mi, što sam i sam znao, kako se nalazimo u dosta teškoj situaciji, kako su jedinice iscrpljene dugim i teškim borbama, čestim i zamornim marševima, kako imamo velik broj ranjenika, *bolesnika i tifusara*, a prehrana je slaba i neredovna. Zbog takve je situacije Vrhovni štab naredio, a štab naše divizije odlučio, da se osnuje komisija koja će imati zadatak da se brine o prehrani cijele naše divizije. Mene su, eto, predvidjeli kao člana te komisije, a pored toga trebao sam preuzeti i dužnost komesara brigadne intendature. Pokušao mi je zatim objasniti kako sam ja po godinama najstariji u četi, kako ću kao član ove komisije i komesar brigadne intendature kod dužih marševa često moći jahati nekog slobodnog konja i slično. Na moju

želju, da bih volio ostati na istoj dužnosti u istoj jedinici, odmah je počelo ono, toliko često u našem ratu: »Ti si druže svjestan, to od tebe traži naša borba, naša Partija, a ti kao njen stari član .. .«. Naš razgovor, koji nije trajao više od deset minuta, bio je time završen.

Već istog dana javio sam se u nedaleku brigadnu intendanturu, glavnom intendantu Anti Šutiću, koji je već znao da ću doći. On me na brzinu upoznao s nekim pitanjima intendanture, da je njegov zamjenik Leše Tomaš, da imaju desetak krojača, uglavnom drugarica, nekoliko postolara, jednog mesara i petnaestak ljudi za Gbavljanje raznih poslova, uključujući i ponekog zarobljenog Talijana, sve skupa četrdesetak drugarica i drugova. Sjećam se da su među njima bili postolari Ante Ožegović iz Drniša i Ante Delić iz Splita, krojačica Marica Lokas, mesar Mustafa Lemo iz Livna, pa Marin Sirotković iz Splita, Luka Opačić i drugi čijih se imena više ne sjećam.

Kako za rad u intendanturi nisam imao nikakvog praktičnog iskustva, na prve sam zadatke, u sela u kojima smo (uz pomoć odbornika) skupljali hranu, išao sa zamjenikom intendanta Tomašom, koji je, iako mlađi ali s iskustvom, i sam bio član komisije za prehranu 3. divizije. Kasnije smo kao rukovodioci grupa u potragu za hranom odlazili svatko u svom pravcu, ponekad s nekoliko boraca koji su nam dodjeljivani za pomoć u radu, ali često i sami, nekad i po desetak kilometara daleko, u zabačena sela i zaseoke. U tom poslu je uvijek postojala opasnost da naiđemo na neprijateljsku zasjedu, na četnike ili ustaše ili na stanovništvo koje nije bilo na strani NOB-a.

SAM NA ZADATKU

Jedne večeri, krajem ožujka 1943, od Šutića sam dobio zadatak da povedem dva konja u selo u kojemu je štab naše 3. divizije. Tamo ću dobiti hranu i dostaviti je bolnici i još nekim jedinicama. Na zadatak sam pošao u svanuće lijepog i sunčanog dana, kao stvorenog za nalete avijacije.

Uskoro su u grupama počeli nadlijetati bombarderi i istresati svoje ubojite terete po okolnim terenima. Jahao sam dugim, ravnim

dijelom ceste, uz koju su išli borci neke jedinice na velikom rastojanju, ne bi li bili manje uočljivi iz aviona, kad se s južne strane, na jedva 50 metara iznad zemljišta, pojavila jedna »roda«. Odmah sam sjahao, potjerao konje u kamenjar s desne strane, sklonio se i sam, jer se istog momenta, skoro prizemljena »roda« počela vrtiti u krug i tući kratkim mitraljeskim rafalima oko mene po kamenjaru. Iz zaklona sam na avion ispaho dva, pa još jedan metak, nakon čega je avion naglo povećao visinu i udaljio se u pravcu iz kojeg je doletio.

Avion je odletio, ali mojih konja više nije bilo. Neki borci, također sklonjeni tu u blizini, rekli su mi u kojem su pravcu konji pobjegli. Izgubio sam dosta vremena dok sam ih našao, nastavio put i stigao u selo u kojem je bio smješten štab 3. divizije.

U selu se okolo kuća vrmalo dosta svijeta. Stoka, konji i kola; neka puna vreća, sanduci i drugi materijal. Još nisam ni našao one koje sam tražio, kad se začuo zvuk nadolazećih bombardera. Kad su ubrzo počele padati i prve bombe, u selu je nastala strka na sve strane. Brzo sam za najbliže stablo vezao konje, da mi opet ne pobjegnu i sklonio se u gustu trnovitu živicu. Tada je iz jedne kuće istrčao Pero Četković, komandant 3. divizije. Prepoznao sam ga, jer je bio prvi komandant naše brigade još od njenog formiranja. Pozvao je ljude da se sklone, ali bez panike, i zatim otišao prema sjeveru. U drugom naletu avioni su, kružeći oko sela, mitraljirali na sve strane. Kad su otišli, munjevito se pronijela vijest da je u mitraljiranju poginuo i sam Pero četković, dok su drugi tvrdih da je samo ranjen. Dan-dva kasnije, govorilo se da je nad Četkovićem izvršena uspješna operacija, pa onda opet da je umro nedaleko Nevesinja, u Kifinom selu. Tek poslije više dana doznao sam da je (nakon operacije) umro 28. ožujka.

UZ BORBU PREMA CRNOJ GORI

Kako je 4. ofanziva bila u punom jeku, a borbe se vodile na sve strane, pod pritiskom neprijatelja i uz borbu, sve su naše jedinice, a s njima i pripadajući sastavi, često morali mijenjati

svoje položaje. Tako se i intendantura Prve dalmatinske, polovicom travnja, našla u rajonu Gacka, u jednom selu, dva-tri kilometra od Avtovca.

Tu je bilo više hrane i prilično stoke koju smo sakupljali. Zato smo bili stalno u pokretu u potrazi za hranom, odlazili po desetak kilometara na sjever do Čemernog, Vrbe i Izgori, na jug do Male i Velike Gareve i drugih sela. Tih smo dana bolnici i drugim jedinicama slali mnogo više hrane nego ranije.

Neke su jedinice stalno vodile borbe s neprijateljem, koji je nadirao od Bileća i Stoca kroz Dabarsko polje, iz pravca Nevesinja i sa drugih strana. Osobito se velika borba vodila na koti Kobilja glava, uz samu cestu nedaleko od Stepena. Tih je dana neprijateljska avijacija bila izuzetno aktivna, od jutra je do mraka napadala položaje i cijeli taj uski prostor na kojem su se u tom času nalazile uglavnom sve jedinice 3. divizije sa svim pratećim dijelovima.

Jednog dana, u sam zalazak sunca, iz pravca Fojnice pojavila su se dva aviona. Letjeli su u niskom brišućem letu preko Gatačkog polja i dugo mitraljirali na sve strane. Na terenu s velikim brojem objekata prekrivenih slamom, avioni su zapaljivim mecima brzo izazvali više požara. Tom prilikom bio sam i ja teško opečen po cijeloj glavi, vratu i rukama. Sve što je vatra zahvatila, na meni dok sam se izvlačio iz jedne zapaljene staje, časkom je bilo pretvoreno u jedan veliki mjehur. Privremeno oslijepjen, uopće se nisam mogao kretati bez tuđe pomoći, pa su me hitno odveli u tek nekoliko desetaka metara dalek brigadni sanitet, gdje mi je prvu pomoć pružio Hrvoje Čulić, a zatim su me vratili natrag u sastav intendanture.

Kad me je onako teško opečenog vidjela jedna seljanka, uputila je moje drugove da negdje pronađu par jaja i maslinovo ulje, da od jaja uzmu samo žumanjke i da ga dobro izmučkaju s malo ulja, pa neka me s tim svakog dana po nekoliko puta mažu kokošjim perom po svim opečenim mjestima. Sve se to brzo našlo, napravljen je jednostavan i za mene spasonosan narodni lijek. Kroz samo nekoliko dana opekotine su se počele sušiti. Kraste su se i ožiljci opazali još više od mjesec dana, ali me to nije smetalo u vršenju mojih obaveza, jer je ozdravljenje bilo potpuno i bez posljedica.

Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, naše su se jedinice, uz velike borbe i žrtve, nastavile povlačiti prema Crnoj Gori. Točno

1. svibnja 1943. Talijani su ponovo zauzeli Gacko i okolna mjesta, odakle smo se mi samo dan ranije povukli u pravcu Crne Gore.

U svanuće 1. svibnja, točno u pet ujutro, Ante Sutić je stao nogom na međašnji kamen, koji je ranije označavao granicu između Crne Gore i Austro-Ugarske, i glasno uzviknuo: »Drugarice i drugovi, sa granice Crne Gore i Hercegovine čestitam vam naš praznik Prvi maj!« Sutiću smo odzdravili glasnim: »Živio!« Nije nas zasmetala topovska, mitraljeska i puščana vatra.

KROZ CRNU GORU DO SUTJESKE

Nakon dolaska u Crnu Goru, u svibnju i početkom lipnja, bili smo stalno u pokretu i u potrazi za hranom. Tih je dana već bila počela peta ofanziva. Neprijatelj je nadirao sa svih strana. Nigdje se nismo mogli duže zadržati, jer je teritorij koji su branile naše jedinice iz dana u dan, iz sata u sat, postajao sve manji. Naše tražnje za hranom u okolici Nikšića, Nikšićke Župe, Šavnika i po buspućima Pive i Tare postajalo je sve teže i opasnije, a mogućnost da pronađemo i minimum hrane sve manja. Najteže je bilo na onim terenima gdje je bio jači utjecaj neprijatelja, gdje je stanovništvo bilo zaplašeno, kuće spaljene, stoka uništena ih otjerana, a posebno teško u selima u kojima nisu postojali Narodnooslobodilački odbori. Moralo se nastupati oprezno i s puno takta, negdje opet vrlo energično.

U toku pete ofanzive, osobito oko polovice svibnja do 13. lipnja, intendantura je uvijek bila blizu naših operativnih jedinica, jer nekog šireg slobodnog terena nije ni bilo.

U noći između 8. i 9. lipnja prebacivah smo se skupa s ostalim bataljonima naše Prve dalmatinske preko jednog visećeg mosta na Pivi. Prelazeći preko 25 metara dugačkog mosta, a desetak metara nad vodom, imali smo' zbog jakog ljuljanja velike teškoće s konjima. Kad nam je jedan od njih pao u nepovrat, prebacivanje smo konja riješili tako da smo s njih skinuli teret i sami ga prenijeli preko Pive, a konje smo s produženim ularom natjerali u Pivu i s druge strane rijeke izvlačili. Na drugoj obali ponovno smo ih tovarili. Bio je to mukotrpan i krajnje opasan posao, ali drugog

izlaza nije bilo. To je prebacivanje trajalo cijelu noć i dio jutra 9. lipnja, nakon čega smo strmom stazom nastavili penjanje na Vučevu. Na Vučevu se odvaja brigada od intendature da bi 11. lipnja prešla Sutjesku kao prethodnica 3. divizije i dijelova Centralne bolnice.

Dvanaestog lipnja našli smo se na terenima iznad Dragaš-sedla, na kojima je bilo mnogo boraca, ranjenika, bolesnika i tifusara i to iz raznih jedinica. Sve se to kretalo prema kanjonu Sutjeske. Još po danu pokretni su se borci počeli spuštati prema Sutjesci, dok smo mi s intendanturom krenuli čim je počeo padati mrak. Bila je tamna noć, a šuma gusta i bez ikakvog puta. Kad je počela kiša, ionako strm teren postao je klizav i još neprohodniji. Posrtalo se i padalo, mnogi su konji izgubili opremu i teret, a neki su i ostali u planini, jer ih je bilo nemoguće spustiti do Sutjeske. Spuštali smo se sve do pred zoru 13. lipnja.

Na desnoj smo obali Sutjeske zastali da prikupimo što više materijala kojeg smo uspjeli donijeti. Ono nešto malo zobi, kukuruznog brašna i sirovog mesa, još noću smo dijelili borcima, bolesnicima i ranjenicima, a nekoliko sanduka municije i preostali sanitetski materijal podijelili smo prvenstveno pokretnim borcima.

Tu na desnoj obali Sutjeske, u svanuće, 13. lipnja 1943. prestala je djelovati intendatura Prve dalmatinske, kao i komisija za prehranu 3. divizije. Mi smo tada svi ostali bez obaveza i svoje prave jedinice.

PRVOMAJSKO TAKMIČENJE

Marin Matijaš

Borci Prve dalmatinske proleterske brigade, kao i borci drugih jedinica NOV, svaki značajni praznik (kao što su bih Dan oktobarske revolucije, Prvi maj, Dan pariške komune i drugi) dočekivali su s većim zalaganjem, jačom disciplinom, naporima za većim obrazovanjem, kulturno-političkim uzdizanjem. Praznik se obilježavao i na maršu i u borbi. Tako je bilo i za Prvi maj 1943. godine.

Naš 3. bataljon nalazio se tada na položaju i u borbama s Talijanima, koji su povremeno napadali od pravca Bileća, te četnicima koji su napadali s linije Ravno—Kazanci.

Početkom travnja nalazili smo se u rajonu Kobilja glava, s lijeve strane ceste. Nekohko dana držali smo položaj, sprečavajući napade Tahjana iz Bileća. Jednog jutra naša je 1. četa prije sva-nuća zauzela dominantne položaje na zapadnim padinama planine Troglav. Noć je bila kišovita i svugdje je bilo mokro i vlažno. Razmjestili smo se po šumarcima. Ja sam s puškomitraljezom imao vrlo dobar pregled prema dohni, uz samu cestu. Jozo Aničić, Andrija Musuhn, Viktor Repanović, Lino Erceg, ja i još nekoliko drugova nalazili smo se jedan bhzu drugog, dok su Jozo Ostojić, vodnik našeg voda i Branko, Veža, komandir čete, na položaju raspoređivali borce.

Nekohko dana smo čekali da naiđe neprijatelj. Glad nas je uhvatila. Za večeru smo imali po komadić mesa, bez dovoljno soli, juhu, kašu, sve nedovoljno i nekvalitetno. Gladni, razgovaramo: da hoće da naiđe talijanska komora, pa da ih potprašimo i da se najedemo!

Cesta se vidi do samog Bileća. Gledamo, ali kolone ni otkuda. Ujutro izišli puževi na rosu kao mravi. Jozo Aničić kaže: »Ajdmoo, Marine, jednu porciju skuhati na brzinu da se nahranimo.« Andriji Musulinu je bio zadatak naći suvaraka i naložiti vatru. Porcija je još bila neoprana od koprive, što smo je kuhali par dana ranije. U malim kamenicama i škrapama pronašao sam nešto vode, porciju oprao, stavio vodu i puževe. Kad su osjetili toplinu, oni na vrhu su počeli izlaziti iz porcije. Jozo ih je spretno rukom vraćao natrag i zatim je poklopio kamenom pločom dok se nisu skuhalo. I prijesne smo jeli dok smo probali da li su gotovi. Kad su bili skuhan, podijelili smo ih svakome podjednako i tako, umjesto kafe ili čaja, doručkovali puževe.

Još nismo bili ni spremili porcije i pribor za jelo u torbice, kad začujemo tutnjavu od pravca Bileća. Talijani u kolonama kreću u pravcu Gackog. Na čelu kolone, na odstojanju od 100 metara od glavnine, nalazili su se izviđači na motociklima. Kretali su se brzinom od 10—12 km na sat. Za njima je išla jedna deseterina, a zatim glavnina, u jačini dva do tri bataljona — oko 1.000 do 1.500 vojnika, predvođenih četničkim ili ustaškim vodičima.

Prethodnicu smo propustili da vidimo kamo i do kuda kreće. Kad je prošla naše položaje, sišla je s ceste u dolinu. Zaustavila se na jednoj livadi i vojnici su počeli podizati šatore, da se ulogoruju. Mi smo se nečujno rasporedili, na rastojanju po desetak metara, i čekali naređenje za otvaranje vatre. S nestrpljenjem očekujemo taj trenutak. Sjetio sam se da smo za prvomajsko takmičenje oglasili, uz ostalo, tko će likvidirati više neprijateljskih vojnika.

Najednom komanda: »Pali!«

Čitava četa rafalima puškomitraljeza i mitraljeza, vatrom iz bacača i pušaka otvori ubitačnu vatru. Kakav li metež, kakva li gužva! Panika je zahvatila neprijatelja, da je prosto milina posmatrati. Vidjelo se kako je nekoliko desetaka neprijateljskih vojnika palo pod prvim plotunima. Jedan dio ih je ostavilo svoje naoružanje, konje, šatore i u neredu se počeli povlačiti u pravcu Bileća. Naša vatra ih je pratila u stopu, ne dajući im da predahnu, a pogotovo da se zaustave.

Poslije toga smo se povukli, izvršivši u potpunosti svoj zadatak. Nismo se ni svraćali u dolinu da vidimo kako su se smje-

stili i kakve su gubitke imali. To je bio zadatak drugih jedinica našeg bataljona i brigade.

Zajedno s 10. hercegovačkom brigadom, naša je brigada dobila noću 7/8. travnja zadatak da u rajonu Kazanci, na padinama planine Njeguš razbije četnike. Marš-ruta je bila Gacko — Avtovac, cestom prema Kobiljoj glavi, u pravcu Bileća, zatim smo skrenuh od sela Stepen u pravcu planine Troglav. Avion »roda« pratio nas je u stopu, mitraljirajući kolonu. Mi smo prilegli i otvarah vatru na taj prokleti avion. Nismo uspijevah da ga oborimo. Nije se on mnogo plašio nas, ali ni mi njega. Bili smo već navikli na njih, pa se nismo previše uzrujavah. Kad bismo zašli u padine, nisu nas mogli pratiti, a predvečer bi od njih bih mirni.

Penjali smo se uz planinu više od sat vremena. Najednom smo zastah. Iz kolone smo prešli u streljački stroj i rasporedili se na propisnom rastojanju. Već je 9 sati navečer. Mrak. Tišina. Nigdje glasa. S vrha Troglava (kota 1.415) čuje se po koji pucanj, što je znak da su tamo četnici. Podilazimo u tišini, s puškomitraljezom »na gotovs« ih na ramenu, spremni za trenutno otvaranje vatre. U nastupanju kroz mrak upadam u rupu. Sav se izgruвам, rasjećem bradu. Osjećam kako mi curi krv. Ne dajem glasa od sebe. Kažem sam sebi: »Majku vam četničku, večeras ćete platiti...«

Ljut na bol, glad i umor, upoznajem Jozu Aničića i Andriju Musuhna što mi je. Pitaju me da li mi treba pomoć. Odbijam, samo tražim da mi dadu nešto krpe kako bih zaustavio krv. Jozo mi kida rukav od košulje i veže mi to oko brade. Najednom, na odstojanju 20—30 metara, čujemo četnike kako nastupaju u stroju prema nama, glasno se dovikujući: »Veza, veza«. Mi im, za njih nečujno, dobacujemo: »Vezat ćemo mi vas sada, ne bojte se!«

Pada komanda »juriš«. S puškomitraljezom gađam u pravcu četnika. Praskaju bombe. Četnici pobješkoše nazad do pod vrh. Zatim slijedi podilaženje i juriš. Trebalo je više puta jurišati dok smo osvojih Troglav. S njegove druge strane četnici su se povlačili u neredu. Nismo ih gonih, već smo noć proveh na Troglavu. Tokom 9. travnja ovladali smo linijom Latično — Višnja — Krstac. Zauzeh smo i Kazance, mjestašce u planini. Tamo smo imali žestoke borbe. Tu je i sam komandir Branko Veža ranjen.

Tokom 15. i 16. travnja izvršili smo pokret u pravcu Latično — Goransko. Kad se glavnina naših snaga povukla u pravcu Crne Gore, naše jedinice su se povlačile iz Gacka. Usiljenim maršom smo odstupili preko Gacka. Iznad ovog mjesta, na Ponikvama, teško sam se kretao s puškomitraljezom. Neprijatelj je nastupao za nama. Rafali su počeli sipati oko mojih nogu. Pao sam namjerno da pomisle kako sam ubijen. Kad su vatru skrenuli na drugove koji su se nalazili ispred, brzo sam se podigao i trčeći s oružjem stigao svoju grupu.

Kad sam se dočepao kote ponovno sam otvorio vatru i zajednički s vatrom ostalih drugova zaustavili smo nastupanje neprijatelja — ustaša, četnika i Talijana.

Marš je zatim slijedio u pravcu sela Goransko. Nismo se tamo ni smjestili, a već sam morao s puškomitraljezom na položaj, na padine Golije. Ničeg nismo imali za jelo, osim što smo među planinskim stijenama u procijepima ubrali nešto visokoga žara (žigavice). Tu smo naložili vatru i skuhalo pune porcije žigavice i sve to pojeli, bez soli i bez ulja. Neprijatelj nije nastupao za nama.

Od Goranskog, pred sam Prvi maj zaputili smo se preko Pivskog Manastira k južnim padinama Pivskih planina. Prvog svibnja marširali smo cijeli dan. Peli smo se od Pivskog Manastira uz planinu, opet bez hrane. Bataljon se zaustavlja. Komandant Pero Radević naređuje odmor. Naređuje da bataljon skrene s puta i da se za ručak i večeru nabere crijemuša. Kao okičeni svatovi, ubrzo je svako od nas imao rukovet-dva crijemuše. Malo je kiselkasta, ljuta, paprena. Ima neki čudan okus, ali je probavljiva i nije dala da se potpuno klone. Drugog svibnja stigli smo do Javorka, gdje je Peta crnogorska s drugim jedinicama uništila talijanski garnizon.

Tako smo takmičenjem, borbom i maršem dočekali Prvi maj. Zašli smo u Crnu Goru. Čudne planine. Visoke. Duboki kanjoni. Velika drveća — bukve i jele. Mnogo rijeka i potoka. Prijatna klima. Mislili smo da se u tim planinama odmorimo i da se ranjenici ponešto oporave, te da se očistimo od gamadi. Ali, neprijatelj nam nije dao mira. Otpočeo je novu — petu ofanzivu s ciljem da nas tako iznurene potpuno uništi.

NAŠLE SMO SVOJ BATALJON

Marija

Domandžić-Reić

Bilo je kasno proljeće 1943. godine i počinjala je peta ofanziva. Već je druga godina kako sam borac-bolničarka i omladinski rukovodilac u 3. bataljonu »Josip Jurčević« 1. dalmatinske. Bilo je teško i naporno od Biokova, preko Livna, Jajca, Prozora, Nere-tve do Sutjeske. Težak i krvav bio je taj put. Gladni i izmoreni dugotrajnim borbama, borbama bez predaha, spuštali smo se kroz gustu bukovu i jelovu šumu utrtrim puteljkom prema obali rijeke. Sretali smo bolesne i ranjene, iznemogle ljude i djecu u zbjegu, sve se žurilo ka Sutjesci, toj rijeci koja će odlučiti o našoj sudbini.

Ispod jedne velike stare bukve bili smo se okupili na kratki sastanak. Moji hrabri SKOJ-evoi: Roko, Ivo, Ante, Slavka, Marija, Ivka, Zorka, Ljubica, Mijo, Stipe, Pero i drugi... dobili su upute za juriš. Ti mladi ljudi, neki još dječaci, samoprijegorni, neustrašivi, gordi i prekaljeni u borbama, s nestrpljenjem su čekali taj čas. Zapravo kada padne noć svi ćemo jurišati kao jedan, ginut ćemo i pobijediti nadmoćnog neprijatelja.

Kolona zastaje, čeka se. Sjela sam na jedan kamen, misli mi lutaju i u tom momentu opipam u džepiću mog džempera malu sliku moje pokojne majke. Izvadim je, poljubim i zakopam u zemlju. Sjetim se mog djetinjstva, moga brata Ante, tamo u Biokovu, mojih sestara Nevenke i Zorice, negdje u Riliću ili Plani. Obuzela me neka čudna sjeta koju nisam mogla sama sebi protumačiti. Hoću li se probiti iz ovog pakla? Da li ću ostati živa!? U tom času osjetila sam neodoljivu mržnju prema okupatoru i neprijatelju svog naroda. Sigurna, smognem snage da činim ono

što se obično ponekad ne može ni učiniti. Čvrsto sam pritegla pušku, bombu. Nešto zavoja ostavila sam u torbici, a ostalo sam zakopala ispod žbunja da mi bude lakše pri prijelazu.

Odjednom se čuje glas našeg komandanta: »Juriš, moji Dalmatinci!« Jurnemo kao jedan u rijeku. Njemačke granate i meci pljuštali su po vodi i nama. Činilo mi se kao da letim. Na sredini rijeke sustignem jednog konja i na njemu našeg ekonomu Martina Srzića. Pridržava moju drugaricu Ljubicu Markotić, a ona jedva jaše bolesna od tifusa. U tom času nadođe veliki val vode, zanio nas. Mnoge slabe, bolesne, poginule, povuče niz korito. Čuje se jauk i zapomaganje. Tek kad sam stigla na drugu obalu i kad sam osjetila na sebi mokro odijelo, tada sam tek shvatila da smo prešli Sutjesku. Moja drugarica Marija Ivičević nađe njemačku konzervu. Gledamo, buljimo, da li da uzmemo, gladne smo... Ne, gurnule smo je. Brzo se prebacimo preko puta i nestanemo u šumi.

Vodila se teška i uporna borba za ranjene drugove. Neki od njih već su prešli rijeku, a još mnogi čekaju. Kako će prijeći Sutjesku, pitali smo se svi?

Iz obližnjeg bunkera mitraljez nemilosrdno sije smrt. Drugovi su padali. Jurišali smo hrabro i nezadrživo. Naši su gubici bili veliki, ali se neprijatelj povlačio. Obruč je probijen. Morali smo stići ostale jedinice koje su odmakle. U zoru, s nekoliko drugova, umorna, mokra i gladna ostala sam u jednom zaklonu, odvojena od čete. Pred samo svitanje Nijemci su nemilosrdno bombardirali prijelaze preko Sutjeske. Čuo se jauk i zapomaganje. Na Sutjeski kolone tifusara, ranjenika, zbjeg gazi, doziva, nestaje... Valjala je Sutjeska tjelesa. Mutna i hladna, kao da ne grije junsko sunce, nosila je u svojim valovima izmučene heroje. Oni koji se nisu probili zadesila je smrt. Bilo je strašno slušati zapomaganje žena i djece.

U žbunju smo ostali cijeli dan, a kad se smračilo krenuli smo puteljkom uz brdo. Usput smo nailazili na mnoge ranjene, bolesne i ostale drugove iz čete. Na samom vrhu Zelengore u mrkloj noći formirali smo malu četvu i šuljajući se krenuli niz brijeg. Lagano i tiho, jer su Nijemci i četnici bili u blizini. Pridružio nam se jedan postariji čovjek koji je nosio na rukama slabunjavo dijete, staro oko dvije godine. Piakalo je a on mu je usta začepio da ne plače. Bilo je gladno. To me je dirnulo i zaboljelo. Iz džepa sam izvadila nekoliko zrna zobi, moju posljednju zalihu. Otac mu je smekšao

ävojim zubima, ono je gutalo tu kašu kao da jede čokoladu i tako se smirilo.

Najednom osula se na nas mitraljeska vatra. Borbu nismo smjeli prihvatiti, jer je bilo i onih bez oružja. Nastavili smo se prebacivati kroz gustu šumu. Na putu smo naišli na grupu teških ranjenika i ešelon druga Papa. U toj gužvi izgubili smo drugaricu Ljubicu, četrnaestogodišnju djevojčicu, moju Vrgorku, iznemoglu bolničarku-tifusara. Tražila sam i pipala po otpalom lišću, ali je nigdje nije bilo. Mučila me misao da će ovako sama propasti, umrijeti od gladi. Vratila sam se opet, tražila, pipam, zovem i osluškujem. Odaziva nema. Najednom začujem kako netko šapuće: »Mama, gladna sam, daj mi kruha, umrijet ću!« Priskočila sam, ona je. Podignem je a ona je sva drhtala. Mrmljala je nešto nerazumljivo. Stavila sam je na leđa i krenula dalje. Riješila sam da izađemo iz tog pakla: mrtvaci, uginuli konji, kacige, kazani, ranci, jednom riječju užas razbacan šumom. Glad me je strašno mučila. Ništa nisam jela već nekoliko dana. Osjećala sam da me snaga izdaje. Bose noge bile su pune drača. A krvi kao i da nemam. Zivi kostur i koža mi crna i uvela. Zastala sam uz jedan stari panj. Noć je prošla i sunce je prodiralo kroz granje. Zaboravila sam na okus vode i ljudske hrane. Pa ipak našli smo snage i išh naprijed.

Probijajući se tako, nedaleko puteljka prepoznah moju drugaricu, hrabru Biokovku Mariju Martinac, oboljelu od tifusa još u četvrtoj ofanzivi. Naslonjena na stari panj, umotana u deku a junsko sunce peče, stenje i doziva. Priđem i kažem tko sam. Prepoznala me, teško mi bijaše vidjeti tu djevojku. Sjetih se našeg ilegalnog rada u Vrgorcu i nje vrijedne, hrabre i jake koja je znala na leđima uprtiti vreću od 50 kilograma brašna ili suhih smokava, prijeći iz Baćine, Rilić, Matokit do Primorske stine u Biokovu. Ošišana, upalih očiju, lica žutog i uvelog, bosa i podera-nih hlaća, kao da je iz groba izišla. Bila je gladna. Mogla sam joj dati samo lišća od djeteline kojeg sam imala u džepu. Pošle smo malo zajedno, pridržavajući je i hlabreći. Slučajno uz put naidemo kako uz uginulog konja čući jedan ranjenik. To bijaše naš Kruno Musanić nekadašnji čovjek-deliija, stari predratni komunist, pečalbar iz Argentine, koji je nama mladim Vrgorčanima pričao o borbi i patnji radnika proletera-rudara po Južnoj

/

Americi. Ostao je tu, nije nas poznao, tiho je umirao dajući svoj život za slobodu domovine. Sretale smo poznate i nepoznate tifusare, ranjenike i bolesne iz raznih brigada i divizija, propitkivale se za druga, za brata, za sestre i tako smo saznale za mnoge teške i potresne sudbine, kao što je bila i moje rodice Mande Domanđić, sanitetskog referenta 2. dalmatinske brigade, koju su četnici zvjerski mučili, oči joj iskopali i zaklali je u selu Zlopolju, u toku četvrte ofanzive.

U sve manjem boračkom sastavu probijajući se, jednog dana ostale smo nas četiri drugarice: Vajna, Anđelka, Iva i ja. Uz jedan potok naiđemo na desetak teških ranjenika-Krajišnika. Bili su nepomični, bez nogu, ruku, na nosilima, čekali su pomoć. Na puteljku, malo dalje, na nosilima je ležao stariji ranjenik bez obje noge i obje ruke. Sav u ranama, bijeli crvi gmizili su po njemu. Krvavi i nečisti zavoji visili su. Prljava i gusta dlaka prekrila mu uvelo lice, a oči su bile udubljene, grozničave. Molio je vode, da ovlaži od muke ispečena usta. Izvadila sam iz džepa svježe djeteline, koja ima ukus divljih jabuka ili krastavaca i stavila mu u usta. Pomogle smo mu što smo najbolje mogle. Crve smo iz rana očistile bukovom grančicom, a rane previle krpama naših košulja. Zavoje, joda i gaze ništa više nismo imale, posljednje smo dobili na Tari od našeg referenta saniteta Stipe Radovanovića.

Na jednom proplanku opazile smo veliku vatru, oko nje grupu tifusara i drugova. Na žaru komadi konjetine, miris mesa se širio uokolo. Pridružimo se i mi. Tu je i naša drugarica Slavica Vukojević. Izgladnjela, pruža nam komadić mesa da utažimo glad. Meso je bilo bljutavo, gorko, neslano, nisam ga mogla gutati. Osjećala sam strašnu gadljivost. Pobjeći što dalje i trpjeti jedino dok ne stignemo u naš bataljon. Onda će biti hrane, mesa, kruha, sira, mlijeka...

Gonjene nekom neodoljivom silom išle smo dalje. Koraćali smo stazom; četiri bosa, ispaćena, mršava stvorenja, opasana bombama i jednom malom njemačkom puškom s nekoliko metaka. Približavale smo se Miljevini. U sami zalazak sunca provukle smo se kroz požutjelu pšenicu do prve porušene kuće u kojoj smo našli nekoliko tifusara. Saznajemo od njih da su se Nijemci dobro utvrdili i da stražare na mostu. Odlučile smo po svaku cijenu prijeći Miljevinu i stići u četu. Šuljamo se lagano. Rječica mirno teče.

Zagazile smo gdje nam se činilo najzgodnije, pipajući štapom da li je duboko, pridržavajući se vrba i držeći se rukama jedna za drugu. Uspjele smo prijeći na drugu stranu. Pretrčale smo preko ceste, zađosmo u šumu tako tihu da se samo čulo naše disanje. Penjale smo se do jednog brežuljka. Nedaleko selo. Tiho i nijemo na obasjanoj mjesecini. Pokucam na prva vrata. Pomoli se glava stare žene. Pitam je kuda se ide do sela Jabuke. Rukom nam pokaza, kao da je nijema, kao i ova noć koja će proći bez sna, kao i sve po redu otkad je počela ofanziva. Na kraju šumarka pored livade, pokošene mirisave trave, naišle smo na staju punu sijena. Mokre se zavučemo a Vajna je čuvala stražu. Odjednom pucnjava. Iskačemo i kroz visoku paprat izgubile smo se u noći. Četnici su bili blizu, a u zasjedi bila je naša četa. Obuzela nas je radost i veselje. Ostat će mi uvijek u sjećanju nezaboravne riječi našeg komandanta Pere Radevića: »Došle su naše drugarice, naši heroji«.

Te iste noći pred zoru padala je jaka kiša, kada je naša četa krenula u nove borbe. U koloni jedna za drugom koračale smo sretne što smo se našle u ponovnom sastavu našeg 3. bataljona »Josip Jurčević«.

Sa začelja kolone čujem glas druga komesara 1. čete Ljube Miljka, kako nema drugarice Vajne. Ostala je negdje bosa, mokra, iscrpljena na smrt umorna. Možda su je Ukočenu i blijedu, naslonjenu na neko stablo našli Nijemci?... Iii je sama lutala šumom tražeći svoje drugove.

U ovoj teškoj borbi pali su mnogi drugovi i drugarice: Ante Martinac (Lio) iz Vrgorca, Josip Pivac iz Podgore, Viktor Rupanović iz Kaštel-Sućurca, braća Ante i Mirko Markotić iz Vrgorca, Ivan Ostojić mitraljezac iz Pline — Metković, Stanko Zekulić iz Zavojana — Vrgorac, Ante Tafra iz Makarske, Ivan Pranić, stari konjovodac iz Ravče — Vrgorac, Ante Kocjančić iz Sinja, Radali, Srzić, Vukojević, Jelović, Vanja, Darinka, Ivanka, Vesna, Ljubica, Milka, Kate, Jela, Slavka, Neda i... još mnogi, mnogi omladinci iz Graca, Vrgorca, Makarske, Ploča, Baćine, Zaostroga, Podaca, Brista, Drvenika, Drašnica, Župe, Raščana, Kljenka, Podgore,... čijih se prezimena danas ne mogu sjetiti.

Tim mojim nezaboravnim drugovima i drugaricama, neustrasivim SKOJ-evcima i komunistima neka je vječna slava!

ŽIVI LANAC PREKO SUTJESKE

Dragutin

Crnogorac

Pokret, noć, jedva se nazire šumska staza. Pred zoru se odmaramo. Poslije dva sata produžavamo. Rekoše nam da idemo u pravcu rijeke Sutjeske. Susrećemo prve naše ranjenike. Puna ih je šuma. Većina ih je nepokretna. Nemaju oružja. Danima su tu. Rekoše nam da je hrane sve manje. Vele nama: «-Vi odoste, mi ostajemo». Pitaju što će s njima biti. Govorimo im: »Vi ste bili naši najbolji borci. Išli ste s nama i kroz snijeg i kroz oganj. Zar bismo mogli da se rastanemo. Mi idemo u proboj, a vi ćete za nama.«

Zasvijetli daleko raketa, čuje se i mitraljeska vatra. Bataljon »Ante Jonić« prolazi smrknut pored ranjenih boraca. Mršava i modra lica. Upale oči od gladi. Suhe usne od žeđi.

Umorni, prljavi od blata, spuštamo se u kotline. Ne biramo put. Žuri nam se. Rukama razgrćemo granje i šiblje. Koračamo i gledamo krv na kamenu, leševe u šumama. Ovim istim stazama prije nas prošle su glavne naše snage. Ostavili su iza sebe humke čuje se tutnjava ispred nas i iza nas. Novi prizori. Tmpina konja koje crvi razjedaju. Razbijeni topovi. Bačene cijevi bacača. Stabla oštećena granatama. Saržeri metaka izgubljeni u bijegu. Ima i njemačkih šljemova.

Osjeća se zadah smrti. Na ubijenom konju sjatili se gavranovi.

Mrki kao šuma, koračali smo dalje. Stezali smo rukama oružje. Zveckaju nam na prsima redenici s mecima, a na opasaču bombe. Iz kolone smo istrčavali i oznojeni se tiskali oko planinskih potocića. Bili smo žedni. Nikad kao tada nismo bili toliko zabrinuti.

Nosimo mučan i težak dojam iz susreta s ranjenicima. Ima ih više tisuća. Pretpostavljamo najgore. Opkoljeni smo. Čuje se šum aviona. Prehjeću šumu i prosipaju smrtonosni teret. Strahujemo da ne budemo ranjeni. Bolje je poginuti. Topovi su tukh ubojnom vatrom po cijeloj šumi gdje god su iz aviona izbačene rakete. Ranjenici su nemoćni da se pokreću. Većina leži na nosilima. Očekuju kada će biti zasuti bombama. To bi bio kraj strahu i patnji. Lakši su nam ranjenici prilazili. Željeli bi da idu s nama.

Pravimo pauzu. Kupimo mrvice duhana. Zavijamo u običan papir. Avioni bacaju letke s propusnicama da se predamo. Obećavaju nam blagostanje.

Drugovi u komori imaju puno muke sa stvarima. Već smo dva konja pojeli. To je tek početak golgote. Razgovaramo, život je velika stvar. Treba biti spreman i na dobro i na zlo. Vrijeme od nas traži maksimalne napore i žrtve.

Krećemo u neizvjesnost. Nitko ne vjeruje da možemo nešto učiniti za ranjenike. Izbijamo na jedan vidik. Posjedali smo po kamenjaru. Promatramo kose ispred nas. Na njima nema nikoga. Pod oblacima kružili su orlovi. Sigurno su osjetih lešine. Komandant dalekozorom na dalekoj stijeni vidi kako se leprša zastava s kukastim križem. To Švabe obilježavaju svoje položaje. U dubini pod kamenitim klisurama svjetluca zelena nit Sutjeske. Mnogo dalje od nje vide se divlji vrhovi Zelengore.

Noć... Dvadeset sati napornog hoda. Bez hrane i odmora... Kretanje kroz šumu je teško. Kiša. Lijevo i desno kao potamnijelo srebro svjetlucaju krune okolnih visova. Na Ozrenu se izazivački vije zastava s crnim kukastim križem. Nijemci s druge obale za svaki slučaj povremeno izbace, nasumce, poneki svijetleći rafal. Na proplanku, kraj Mrkalj Klada, komandant divizije Sava Kovačević okupio je svoje starješine. Njegova naređenja bila su jednostavna, kratka i jasna.

»Neprijatelj je ponovno zaposjeo položaj u kanjonu Sutjeske. Moramo se probiti po svaku cijenu i osigurati prolaz ranjenicima. Na udaru su nam glavne snage Sedme SS-divizije i 118. lovačke divizije. U 14 sati zaposjesti položaj i u prvi suton izvršiti juriš. Vatreću podršku će davati desetak »breda«. Nikakvu pomoć ne treba očekivati s druge strane. Od nas samih zavisi sve.«

Prvi ešelon jest Prva dalmatinska brigada, pojačana jednim bataljonom Pete crnogorske brigade.

Točno u dva sata popodne zauzet je položaj. Na frontu od nekoliko kilometara pet bataljona nalazilo se u streljačkom stroju. I s jedne i s druge strane prema Sutjesci strmo se spušta gusta stoljetna šuma. To je odličan zaklon. Na lijevoj obali u zračnoj liniji od nepunih 200 m, na jednom platou kraj crne šume, bjelasažu se gusto razmješteni njemački šatori.

Na desnoj je obali tiho. Strogo se vodi računa o svakom pokretu. Do juriša je ostalo gotovo pet sati. Mnogo. Oko srca je hladno. Možda je bolje da se odmah krene.

Vrše se pripreme. Guste krošnje stvaraju neprozirni zaklon. Provjerava se oružje i osigurava municija.

Dole huk Sutjeske, hladne i nemirne. I njezine magle koje tromo lebde nad površinom vode. A gore, planinski obrisi Vučeva, koje su izgrizli gorski vjetrovi.

Odnekud je dopro lavež pasa. Jedna njemačka patrola od 30 vojnika prebacila se preko Sutjeske s dresiranim psima i pošla u izviđanje. Neprijatelj je vrlo oprezan. Opazio je naše položaje. Psi su stigli do boraca. Zatreštale su mašinke. Bilo je između 15 i 17 sati. Samo nekoliko minuta trajala je akcija i neprijateljske patrole više nije bilo.

A zatim...

Nastao je okršaj. To je bio uragan. Tisuću boraca odlučnih na sve jurnulo je u rijeku. Ponovno živi most... Čvrsto zagrljeni plivači. Neka drugarica je vrisnula. I opet tišina. I hod po kamenom dnu. Tko se god otkacio iz živog lanca, ostao je zauvijek. Desetak »breda« je sipalo oganj prema Tjentištu gdje su bili njemački logori. Postignuto je potpuno iznenađenje, a to u ratu znači pola uspjeha.

čim bismo se dohvatili strme obale, nastavili bismo juriš. Suma nije pogodna za efikasnu akciju. Ali su naši borci naviknuti na takav način ratovanja. Lako se kreću i precizno gađaju. Neprijatelj je jak. Brani se žilavo. Teško se napreduje, ali se ipak napreduje korak po korak.

Vjetar je donosio kapi tek posustale kiše. Rane na starim bukvama još svježe i miris krvi govorili su o strahotama pret hodnoga proboja. Noć je dolazila. Noć naša, partizanska. Borba

nije prestajala, ali se sve brže napredovalo. Do ponoći prevaljen je vatreni put od četiri do pet kilometara u pravcu Zelengore.

Zatim se borba počela stišavati. Nailazilo se samo na manje neprijateljske grupe.

Streljački stroj je ostao prorijeden, ali očuvan. Nitko nije znao gdje je pred nama neprijatelj, ali se dobro znalo da je podmukao i dobar taktičar.

Oko 10 sati idućeg dana mi smo izbili na plato odakle je trebalo da se spustimo u kanjon Hrčavke.

Najednom smo ugledali njemačke šljemove. Stali smo kao ukopani. To je bio ipak neočekivan susret. Do šljemova nas je razdvajalo jedva 100 metara. Što sad?

Brzo se spremite za juriš. Još jedan, valjda posljednji. Bombaši su pošli naprijed. Za nekoliko trenutaka opet je starom bukovom šumom počelo štektanje mitraljeza i snažan poklik. Neprijatelj ne puca. Poučen iskustvom, pobjegao je.

Put je dalje vodio prema Jahorini i istočnoj Bosni.

Danas na Tjentištu stoji skroman spomenik na čijoj je mramornoj ploči utisnuto:

»Na ovom mjestu 13. juna 1943. godine, borci I dalmatinske proleterske brigade, u sastavu III udarne divizije, pod rukovodstvom heroja Save Kovačevića, izvršili su proboj fašističkog obruča. Ovu ploču podiže u spomen palim drugovima narod Dalmacije i ovog kraja.«

(Tekst na mramornoj ploči bit će izmijenjen, jer je umjesto 11. juna pogrešno upisan 13. juna kao dan proboja.)

OD PLIVE DO VRBNIČKIH KOLIBA

Ante Rosandić

Jedinice 3. divizije imale su zadatak da se s Centralnom bolnicom prebace u Sandžak, a u vezi s tim Prva dalmatinska brigada dobila je zadatak da 8. lipnja 1943. godine pređe rijeku Taru, izbije u rejon Vranovina, stvori mostobran i omogući prelaz ostalih snaga 3. divizije i Centralne bolnice.

Pokušaj prelaska Tare nije uspio zbog toga što je u to vrijeme rijeka nabujala od padavina i topljenja snijega. Neprijateljske snage već su bile zaposjele desnu obalu Tare. Do tada nije se znalo da je neprijatelj s druge strane kanjona. Čim su se jedinice Prve dalmatinske brigade počele spuštati niz klisuru k rijeci, neprijatelj je otvorio vatru iz mitraljeza i topova.

U takvim uvjetima bilo je nemoguće forsirati Taru, a isto tako bilo je gotovo nemoguće probiti se iz kanjona Tare u selo Vranovinu, s obzirom na to da iz kanjona u selo vodi samo jedna staza. Zbog toga je odlučeno da 3. divizija i Centralna bolnica krenu preko Pive, Vučeva i Sutjeske. Tako se odustalo od pokušaja proboja u Sandžak.

U rajonu Gornjeg Kruševa 7. banijska divizija improvizirala je viseći most radi prijelaza preko Pive.

Osmog lipnja 1943. godine naša brigada dobila je zadatak da se prikupi u rajonu sela Rudine i da bude spremna za pokret ka Gornjem Kruševu. Oko 16 sati stiglo je naređenje da se što prije pređe Piva, da se izbije na Vučevo i obezbijedi plato Vučeva sve do izlaska ranjenika i ostalih jedinica.

Zora 9. lipnja 1943. godine zatekla nas je na prelasku Pive preko improviziranog mosta kod Donjeg i Gornjeg Kruševa. Oblačni i magloviti dan olakšao nam je daljnji pokret uz Vučevo. Uspomina na Vučevu bio je strahovito težak, fizički i psihički. Nijemci i Talijani, te domaći izdajnici ustremili su se na glavninu NOV i POJ, ranjenike i iznemogle, sa svih strana, jednako sa zemlje i s neba.

Gladnim i iznemoglim, trebalo nam je skoro punih osam sati da se iz korita Pive popnemo na 1.000 metara visoki plato Vučeva. Usput strašni prizori: susrećemo naše teške ranjenike. Vele nam: »Vi odlazite, mi ostajemo«. Pitaju što će biti s njima. Mi odgovaramo: »Vi ste bili najbolji borci, išli ste s nama i kroz snijeg i kroz oganj, zar bi mogli da se rastanemo? Mi idemo u proboj, a vi ćete za nama!«

Nadjačavaju nas zvižduci tanadi »šaraca«. Borbe se vode na sve strane. Neprijateljske »štuke« mitraljiraju kolone partizana, naroda i ranjenika. Sve se ustremilo ka kanjonu Pive... Sjećam se, da je Druga dalmatinska brigada bila najisturenija.

Kada smo prelazili Pivu bilo je prohladno. Borci iscrpljeni i bez hrane, poslije višednevnih okršaja. Pa ipak u koloni je bio savršeni red, svatko zna svoje obaveze, svoje mjesto. Borci nazimjениčno nose municiju i pomažu jedni drugima oko prelaska.

Bolesne i ranjenike izdale su i posljednje snage. A mi, po ondašnjim mjerilima »zdravi«, ne možemo da im pomognemo. Oni to vide i znaju, ne traže pomoć. Gladni tifusari, bore se sa životom i za život.

Čuje se buka aviona, prelijeću šumu i sipaju smrtonosni teret. Topovi su tukli ubojnom vatrom po cijeloj šumi. Gdje god su iz aviona izbačene rakete — bacali su i letke s propusnicama, da se predamo. Obećavaju nam blagostanje. Diskutiramo među sobom — kakav banditizam?

Na Vučevu je naš bataljon naišao na neprijateljske dijelove koji su nadirali od sela Mratinje. Na vrhu Maglića su Nijemci.

Računali smo da će glavna opasnost minuti kad pređemo rijeku Pivu i popnemo se na Vučevo. Ali nije bilo tako. Avioni stalno bombardiraju Vučevo. S vrha Maglića tuku nas artiljerijom.

Svaki borac je osjećao olakšanje, mada je vladala neizvjesnost. Predstoje žestoke borbe, to svatko zna, ah kako će se završiti

borba to se ne zna. Kozjom stazom u cik-cak milili smo cijelu noć. Usput smo činili stalne zastoje: pomrčina, bacaju bombe iz aviona, ljudski leševi. U mraku svaki predmet čini, rekao bih, nepremotivu prepreku. Sve to ometa pokret. Tom kozjom stazom prošla je većina naših jedinica koje su se probijale kao prethodnica. Svaka je ostavila za sobom neke tragove, uglavnom tragove borbi i smrti.

U beskrajnoj tišini, makar i zastojima, naša je kolona ipak odmicala. Razmišljajući, odjednom sam udario nogom u nešto mekano. »Sto li je?« — pomislih. Da nije neki pokrivač koji mi ovog časa uopće ne treba? Sekundu sam razmišljao da li se napregnuti i sagnuti da vidim što je. Zaustavit ću kolonu, a po funkciji spadam u red onih koji trebaju održavati disciplinu. Ipak riješih da se brzo sagnem. Napregnem oči da raspoznam predmet. Brzo sam se trgao, jer sam u tami prepoznao glavu poginulog borca. Mada sam navikao na strahote, za trenutak me uhvatila jeza i tuga. >..

PREKO SUTJESKE

Noću između 9. i 10. travnja 1943. godine donesena je odluka, da brigada s jednim bataljonom Pete crnogorske brigade krene i pređe Sutjesku, dohvati se linije Košur — Ozren i tu sačeka i obezbijedi prijelaz ostalim snagama i ranjenicima.

Prva dalmatinska brigada zorom 10. lipnja 1943. godine, krenula je pravcem Hadžići — Ravan — Suha Gora — Mrkalj-Klade — Dragaš-sedlo — Ravno Gorje. Poslije napornog marširanja cijelog dana i noću 10/11. lipnja 1943. godine stigli smo na Sutjesku.

Staza prema Sutjesci nije se mogla izgubiti. Nije morala biti na kartu ucrtana. Obilježena je iscrpljenim tifusarima, drugovima na izdisanju i leševima.

Da pređemo Vučevo i stignemo do korita Sutjeske, trebalo nam je dva dana i dvije noći. Nijemci su sve više stezali обруč. I na Vilenjak su se popeli. S Vilenjaka se ima pregled nad svakim pokretom. Naša kolona se kretala ivicom šume, kako bi bila što manje primjetna za neprijatelja. Usput nas je povremeno bombardirala avijacija i artiljerija sa Crvenih Prljaga. t

Prema našim obavještenjima, neprijatelj je zaposjeo sve dominantne kote s one strane rijeke Sutjeske.

Sve se ustremilo prema kanjonu Sutjeske. Treba prijeći na lijevu obalu rijeke i pentrati se po vrljetima Zelengore. Nema se vremena za sastanke. Samo kratki dogovori da se donese zajednička odluka u najkritičnijim situacijama.

Nadlijeću nas avioni. Lijepo vidimo glave njemačkih pilota i nišandžija. Mitraljiraju nas, pa onda gađaju čitavim spletovima bombi koje se pri padu raspu i zagrme, da se sve prolama. Gore stabla. Pravi je pakao. Sutjeska u vatri.

U rajonu Ravnog borja kratki zastanak. Pred borcima se Tjentište vidi »kao na dlanu«. Vide se njemački šatori i njihovi u krug povezani konji. Ponegdje se oglasi rafal »šarca« od Popova mosta, s Košura i Krekova. Na vrhu Pleča iznad Usovičkog potoka vije se njemačka zastava s kukastim križem...

Strmina od Dragaš-sedla k Sutjesci mokra je i klizava od silnih kiša koje se spuste začas u ovom planinskom predjelu. Ali oprezno i nečujno se korača prema rijeci.

Grupa izdvojenih mitraljeza zauzela je položaje malo poviše rijeke. Komandno osoblje traži najpogodniju točku za prijelaz. Bogdan Peko, Petar Radević, Bogdan Stupar, Vlado Viskiće, Zeko Vojvodić i ostali bataljonski rukovodioci okupiše se na kratak dogovor pred odlučni trenutak.

Pored Nijemaca koji se bezbrižno vrzmaju oko šatora na ledinama Tjentišta, u polukrugu na padinama Pleča, Košura i Krekova vide se bunkereri iz kojih kadikad dopiru kratki rafali i začuje se lavež pasa.

Prvi bataljon nalazio se ispod Dragaš-sedla na desnoj strani kanjona Sutjeske.

Puteljkom od Suhe k Tjentištu izronila je kolona njemačkih vojnika, a kuriri javiše da su neki njemački dijelovi koji su se popeli na visoki Maghć i drugi koji od Cureva prodiru na Vučevo opasno ugrozili 3. diviziju i Centralnu bolnicu. To sve upućuje da treba djelovati brzo, a i zbog toga što postoji opasnost da neprijatelj koji, reklo bi se, bezbrižno šeta Tjentištem, prije vremena otkrije prisutnost boraca Prve dalmatinske. A to bi bilo kobno ne samo za brigadu, već i za čitavu Treću diviziju i mnogobrojnu Centralnu bolnicu.

Vidimo kako Nijemci često trknu do rijeke s porcijama u ruci. Naprosto je nevjerojatno kako nas oni ne vide. Cijevi njihovih mitraljeza okrenute su prema nama, a ne pucaju. Možda nas vide i hoće da nas uvuku u klopku ili zaključuju da smo bezopasni tifusari...

Nešto poslije tri sata poslije podne 11. lipnja 1943. godine iz njemačkih šatora na Tjentištu uputi se desetina Nijemaca sa dva vučjaka u pravcu rijeke. Nešto kasnije zalaje pas, prasnuše puške a u zrak poleti raketa. U tom trenutku s partizanske strane i bez neke dogovorene zapovijesti odjekne: »Juriš — ura!« Poletješe borci Prve dalmatinske kao odapete strijele i pucanjem iz trka obarali su neprijateljske vojnike koje zatekoše uz rijeku, a zatim zagaziše u Sutjesku mutnu i krvavu. Kako se koji borac domogao druge obale, zauzimao je položaje prema Tjentištu. Kada priđe većina boraca, nasto pakao od pucnjave. Teški mitraljezi, ručne bombe, minobacački projektili i sve vrste pješadijskog naoružanja stupili su u akciju. Jauk ranjenih, cviljenje pasa i partizanskih »uraaa« prohujali su kao vjor preko šatora u kojima pogibe dosta neprijatelja jer ih je ovo što se dogodilo sasvim iznenadilo.

Pri samom prijelazu Sutjeske borci su se pomagali žicom koju su Nijemci postavili za prijelaz svojih jedinica. Ta žica preko rijeke, koliko je god olakšavala i ubrzala prijelaz, toliko je bila opasna, jer se ubrzo stvorila gomila boraca oko žice i samim tim i povoljan cilj za njemačke »šarce«.

Nakon prelaska rijeke nastavljeno je gonjenje razbijenog neprijatelja. Bataljoni su jurišali i negdje pred zoru 1. bataljon je izbio, kao cjelina, ispred samog Vilenjaka, a ujutro 12. lipnja 1943. godine tu je izbio i 4. bataljon naše brigade.

Sutjeska nam je progutala izvjestan broj dobrih boraca. Rijeku se moralo savladati kroz kišu granata i zrna. Nije bilo vremena za razmišljanje: hoće li koga udariti zrno ili ne.

NOVE NEVOLJE

Čim smo prešli Sutjesku, odmah nam je laknulo. Izgledalo je da smo se izbacili svih nevolja, kao da je najgore prošlo. Tko bi mogao i pomisliti što nas još čeka. Mislili smo: ostala je iza

nas Sutjeska, prelaze borci i lakši ranjenici, ide se preko Tjentišta ka Zelengori.

Neprijatelj je jak i podmukao. Teško se napreduje, korak po korak. Streljački stroj je prorijeđen, ali očuvan. Nitko nije znao gdje se pred nama nalazi neprijatelj.

Bilo je čestih pitanja: »Iz koje si jedinice, družo?!«

»Da li je drug Tito na sigurnom mjestu?« To je bilo svima u mislima.

Kroz kolonu su se prenosila naređenja, od čela ka začelju. Ponekad i zbog toga, da se razbudi pospana i iznemogla čeljad.

Čuje se: »Družo, drži me!« Hvata se Nives za hrastov panj, misleći od njega da je borac, jer je zaspala u hodu.

Stravične slike bitke svuda su prisutne: leševi poginulih u rovovima, po ledini i ogradama Zelengore. Povlačimo se umorni i neispavani.

Trebalo je savladati opet strm, šumom pokriveni uspon kao beskrajno dug dio staze. Nije bilo otkazivanja poslušnosti, odbijanja izvršavanja naređenja i izbjegavanja zadataka. Jedan broj boraca od iznemoglosti halucinira. Bili su na granici života i smrti. Culo se: »Ubij me, ne mogu dalje!« Činilo se da je sve dospjelo na zadnju granicu svojih snaga.

Prvi bataljon se kretao ujednačeno svim snagama. Ostalo nas*, je samo oko 120 boraca sa rukovodećim kadrom. Pravac kojeg je označio štab brigade, bio je, da iziđemo na Vrbničke kolibe. Suma gusta i besputna. Morali smo se razvijati u strijelce, jer su pred nama bili iskopani njemački rovovi.

Nailazili smo na dijelove Centralne bolnice. Bilo je dosta mrtvih drugova i ranjenika, naročito tifusara. Valjda su se sakrili da ih Nijemci ne bi likvidirali.

Munjevitim naletom borci Prve dalmatinske stvorili su brešu na Tjentištu za prijelaz drugih jedinica i dijelova Centralne bolnice koji su ih slijedili, ah pred njima se na Košuru, Krehovima i Pleću ispriječiše bunker iz kojih je rigala ubitačna mitraljeska vatra. Tada rukovodstvo Prve dalmatinske na kratkom dogovoru u gustišu šume odluči da obrazuje napadne kolone od po 20 do 30 boraca i ispred sebe likvidira bunkere na koje naiđe i očisti

pravac kretanja između Ozrena i Tisova brda i izbije u dolinu Hrčavke, i odatle na prikupljanje kod Igri, kako je bilo utanačeno na Vučevu.

Razvijeni u strijelce, borci su čistili put ispred sebe. Do Hrčavke likvidirali smo nekoliko bunkera, a iz nekih su Nijemci bježali ne opalivši ni metka. Gusta i besputna šuma pružala je stravičan prizor. Na sve strane leševi pobijenih ranjenika i tifusara koji su i prije nekoliko dana ovuda tražili prolaz dublje u Zelengoru.

Zoru 13. lipnja oko 300 do 400 boraca Prve dalmatinske i onih koji su se usput pridružili dočekalo je na rubu šume Bukovine nedaleko od Lučkih koliba. Odlučeno je da se na ovom mjestu predani, malo predahne i potraži bilo što za jelo. Zaklali smo jednu mršavu mazgu koja je valjda zbog iznemoglosti bila ostavljena. Borce je već hvatala halucinacija od gladi i umora. Ni straže nisu pomogle da se mazga odere do kraja. Ogloodana su čak i kopita. Kako meso mršave mazge ni izdaleka nije utažilo glad, to su borci neoprezno izlazili iz gustiša šume tražeći puževe i jestivu travu. A tada se iznad vrhova visokih bukava pojavi avion i u brišućem letu uz strahovito zavijanje ospe mitraljeskim rafalima. Dvojica boraca ostadoše na mjestu mrtvi, a trećem, Davoru Radovnikoviću Štrki, komesaru čete, metak je razmrskao koljeno.

Avion se udaljio, a borci se vraćali u šumu. Tada se dogodi nezaboravan prizor. Neki od njih, potrčase da ranjenom komesaru pruže pomoć, a on na iznenađenje svih izvadi pištolj, tihim glasom prozbori »Živio drug Tito... Živjela Komunistička partija!« i opali metak sebi u glavu. Zašto? Zašto?

A njegova otvorena zjenica i usne na koje je izlazila pjena kao da su šaptale: »Zato da vam ne budem na teret! Vi morate dalje...«

Toga i slijedećeg dana imali smo kratki odmor u Vrbničkim kolibama, odmor je protekao u sređivanju bataljona za dalji pokret.

U toku 15. lipnja vršene su pripreme. Oko 16 sati bataljoni i štab naše brigade s 1. bataljonom 5. crnogorske brigade krenuše u jednoj koloni zajedno sa ranjenicima i bolesnicima, u pravcu Konjske Vode — Dobra Voda i selo Sirjaća.

Cestu Kolinovik — Foča prešli srno u toku noći. Ugledali smo i selo, ali nismo se u njemu smjestili zbog opreznosti. Razmjestili smo se po okolnim šumarcima. Intendantima je ostavljeno da učine što mogu. Oni su uspjeli. Našli su nešto mlijeka i kruha, a pomalo i mesa.

Baš u to vrijeme pojavila se jedna njemačka kolona od sela Dobro Polje u pravcu Kalinovika. Štab brigade je bio prisiljen radi obezbeđenja, isturiti u tom pravcu naš Prvi bataljon. Naređeno nam je da prikrivamo kretanje. Koristimo se u pokretu bespućima, prvenstveno uz doline i rječice.

U selima Mržice, Mazlina i Jabuka ostali smo do 18. lipnja. Dobro smo se odmorili i nahranili. Tog dana krenuh smo preko Jahorine ka pruzi Sarajevo — Višegrad. Usput smo naišli na organizirane veze. Doznali smo da je ovim pravcem prošla i glavnina s Vrhovnim štabom što nas je uvehko obradovalo. Tada smo tek doznali da je drug Tito ranjen. Glavnina brigade se prebacila nesmetano preko pruge i produžila ka selu Bogovići, gdje se, kako su nam rekli, nalazi Vrhovni štab.

20. lipnja prije podne, komandant brigade Gligo Mandić, politički komesar brigade Ante Kronja Čenčo i zamjenik komesara brigade Vlado Ščekić, pozvani su u Vrhovni štab.

NIKAD BLIŽE SMRTI

Mira

Radovanović

Na početku 5. ofanzive bila sam u krojačnici pri intendanturi Prve dalmatinske brigade, da bih kao rekonvalescent od tifusa imala manje napora. Ranije sam radila u sanitetu.

Iz okolice Gacka, gdje smo se dugo zadržali, prešli smo na Bajevo Polje, a zatim u Župu Nikšićku odakle smo, poslije nekoliko dana prešli na cestu Nikšić — Savnik. Intendantura je bila smještena u šumi, istočno od Gvozda. Mislim da smo tu ostali 4—5 dana. Cesto su nas bombardirali i mitraljirali avioni. Sjećam se da sam sa drugaricom Maricom Lokas iz Trogira, prala rublje drugova kraj jedne čatrnje. Jedna »roda« se okomila baš na nas dvije, nekoliko puta nas nadlijetala, a mi smo joj uzmicale, vrteći se oko zida čatrnje.

Kad su Nijemci napali od Nikšića, povukli smo se cestom prema Šavniku, pa smo onda skrenuli na Pivsku planinu. Po njoj smo se kretali nekoliko dana. Tu sam vidjela mnogo napuštenog materijala koji se nije mogao dalje nositi, kao što su pisaci strojevi, papir, kazani i slične teže stvari koje su zahtijevale konja za nošenje, a nisu bile u ovoj teškoj situaciji neophodne.

Znali smo da se Nijemci preko Durmitora spuštaju za nama i da će kroz koji dan stići i zauzeti ovaj uski prostor između kanjona Pive i Tare, gdje smo se sada nalazili. Zato je svatko želio da što prije prijeđe Pivu. Užurbano smo se počeli spuštati niz strmu stranu kanjona Pive, k mjestu gdje je bio podignut vrlo primitivan most od dva položena bukova stabla. Ali vrlo sporo smo se spuštali k vodi, pošto je staza bila vrlo strma i uska, a na mnogim mjestima

toliko opasna da se moglo skotrljati duboko niz kanjon. Staza je bila prekrivena mnogobrojnim bolesnicima i ranjenicima koji su ležali na nosilima ili na goloj zemlji. Bilo je dosta požrtvovanih bolničarki koje su s mnogo strpljenja radile oko njih. Ali to su bili teški ranjenici i uvijek su nešto tražili, pa smo svi u tome sudjelovali kad bismo se na pojedinim mjestima zaustavili. Predo- sjećali su da im se približava velika opasnost, pa su željeli da ih što prije prenesu do vode. Sjećam se jedne drugarice koja me je, kad sam joj pomogla da se namjesti na nosila, molećivo pogledala i zatražila da je uzmem na leđa i ponese. Teško mi je bilo što joj želji ne mogu udovoljiti — i sama sam se jedva kretala osla- njajući se na dva štapa. Još teže mi je što nije bilo izgleda da će joj netko drugi takvu molbu ispuniti.

Bilo ih je dosta koji su već mrtvi ležali na nosilima. Usjekao mi se u pamćenje lik jedne drugarice koja je imala tako lijepo lice kakvo sam rijetko vidjela. Kad sam je bolje pogledala, vidjela sam da je već mrtva. Idući k vodi, bilo je sve više i više nosila, a kod same vode bilo ih je ponajviše. Teško se moglo mimo njih prolaziti. Bili smo uvijek navikli da se sve pokuša kako bi se spasili ranjenici. Sada sam bila zabrinuta za sudbinu ovih drugova i drugarica koji se nisu mogli sami kretati, pa sam upitala neke rukovodioce što će biti s njima. Rekli su mi da će svi nepokretni biti smješteni u neke pećine i obezbijedeni hranom i bolničarima, a kad Nijemci budu prošli da ćemo se vratiti po njih.

Prelazeći Pivu preko vrlo nesigurnog mosta, umalo da nisam pala u vodu kad sam bila na sredini.

•"

ii ' , i ,

OD PIVE DO SUTJESKE i- -

Ne sjećam se koliko je trajao put od Pive do Sutjeske. Inten- dantura i bolnica Prve dalmatinske nisu prešle Sutješku s ostalim dijelovima ove brigade, koji su se probijali kao prethodnica 3. divi- zije. Mi smo bili ostali iza njih i 12. lipnja nalazili smo se nekoliko sati marša daleko od Sutjeske, a poslijepodne trebalo je da kre- nemo prema rijeci. Međutim, kad smo se spremili za pokret, rečeno nam je da čekamo. Tu se na nešto čekalo, i tek smo poslije pola

noći produžili (pošto su prije nas prešle neke jedinice 5. crnogorske brigade). U zoru 13. lipnja prešla sam Sutjesku držeći se za rep konja, na kome je jahao starac Stipe Šutić koji je poginuo u ovoj ofanzivi. Peli smo se nekoliko sati uz drugu stranu kanjona Sutjeske. Negdje izjutra odjednom iznad nas planu paklena vatra. Svi smo potrčali uz brdo, u pravcu te vatre, kako bismo se što prije probili kroz vatrenu liniju, vjerujući da je to posljednja koja nam stoji na putu. Oko i između nas cijeli teren je bio obasut tisućama mitraljeskih zrna i stotinama mina iz bacača. Uvlačili smo noge u jame koje su pravile eksplozije mina, znajući da je bolje poginuti nego biti ranjen u noge. Jednog momenta upita nas jedna Crnogorka da li imamo zavojnog materijala, jer je mnogo drugova i drugarica ranjeno, a među njima i komandant divizije Sava Kovačević. Govorilo se da je ranjen, međutim, on je već bio mrtav. Zaustavili smo se u nekoj uvali u šumi. Bila je tu uglavnom grupa iz moje intendanture. Tu smo ostali sve do poslije podne. Prestala je ona jaka vatra, ali je oko nas i dalje pucalo. I avioni su cijeli dan kružili, ali oko nas nisu bombardirali. Vidjeli smo kako nam se približava jedna kolona. Netko reče da je to naš Mostarski bataljon, ali ubrzo smo uvidjeli da su to Nijemci. Vidjela sam kako naš intendant Lešo baca kaput sa sebe da bi mogao bolje trčati. Potrčali smo za njim svi u manjim grupicama kroz šumu, ne znajući kuda trčimo. Torbicu s ličnim stvarima bacila sam da bi mi bilo lakše.

Poslije dugog trčanja i lutanja, u sumraku smo ugledali opet jednu grupu pred sobom. Pomislili smo da su to opet Nijemci i da sada nemamo kuda. Ali, bili su to naši drugovi iz raznih brigada. Uskoro nas se dosta sakupilo. Rečeno nam je da se grupiramo po brigadama. Jedan je drug prozivao: Crnogorce, Hercegovce, Krajišnike, Dalmatince, itd. Na njegov poziv formirale su se pojedine grupe. Naređeno nam je da skinemo cipele da nas neprijatelj ne bi čuo, jer je Nijemaca bilo svuda oko nas. Išli smo cijelu noć, zastajkujući i osluškujući. Kad je svanulo, opet smo, ne mnogo daleko ispod sebe, ugledali Sutjesku. Smjestili smo se pod neke vrlo visoke stijene pri vrhu brda. Tu smo se podvukli tako da nas Nijemci nisu primijetili, iako su se nalazili iznad nas na stijenama. Povremeno smo ih čuli kako zvižduću iznad nas. Mislim da nas je ovdje bilo 300—500.

Predvečer toga dana, 14. lipnja, izvukli smo se ispod stijena oprezno da nas Nijemci ne primijete, i krenuli natrag na desnu obalu Sutjeske, ali to je bilo zapadnije od mjesta gdje smo ranije prelazili. Vidjeli smo ispred sebe most. Traženi su bombaši koji će ga zauzeti. Međutim, to se nije pokušalo. Kad smo se približavali vodi sa začelja smo čuli kako Nijemci viču: halt! Jurnuli smo u Sutješku ali nas s druge strane sačeka paklena vatra. Sve je gorjelo od njemačkih ručnih bombi i mitraljeza. Drugovi su padali i Sutjeska ih je masovno nosila. Ja sam nepovrijeđena prešla na drugu stranu i popela se uz brdo.

PROBIJANJE U GRUPICAMA

Poslije dugog penjanja i provlačenja između neprijateljskih dijelova naišla sam na jednu našu manju grupu. To je bio dio štaba 3. divizije, a među njima zamjenik komandanta i intendant. Molila sam ih da me prime, a oni, znajući da sam Bolničarka u diviziji, pitali su me imam li sanitetskog materijala.

Za one partizane koji nisu uspjeli da se probiju za glavnom naših snaga već su razbijeni na Sutjesci, bilo je vrlo opasno kretati se u većim grupama, jer je cijeli teren bio posijan njemačkim bunkerima, tako da su se najbolje mogle probijati grupe po dva-tri, a najviše pet ljudi. Mnogo ovakvih grupica se formiralo i rasformiralo ovih dana oko Sutjeske. One su krstarile u raznim pravcima. Neke su imale sreću da se cijele provuku kroz njemačke položaje, neke su prepolovljene, a neke potpuno uništene.

Jedan dan sam se kretala s ovom grupom. Bio je to 15. lipnja — točno godinu dana otkako sam se nalazila u partizanima. Vukli smo se cijeli dan od žbuna do žbuna, polako, oprezno, stalno oslušujući, jer smo svakog časa mogli naići na Nijemce; svaki čas smo ih čuli kako govore, svakog časa je oko nas pucalo, svaki čas smo nalazili mrtve drugove, a bilo je dosta i njemačkih leševa. Cesto bismo primijetili kako leži Švabo sa šljemom. Mislili smo da nas vreba, a kad bismo mu se poslije dugog opreznog privlačenja približili, ustanovili bismo da je mrtav.

Na jednom mjestu smo se zaustavili, pa je intendant izvadio iz torbe komadić konjetine. Moglo je biti oko pola kila. To je isjekao na 7—8 jednakih dijelova, koliko nas je tada bilo u grupi. Kad smo se okrijepili nastavili smo se provlačiti tiho, bosu, na prstima do mraka. Na nekoliko mjesta naišli smo na drugove koji su se popeli na bukvu i skrili se u krošnje, ne našavši drugog izlaza. Kad su nas vidjeli, sišli su i pridružili se našoj grupi. Kad se smračilo, iz jednog bunkera, iz blizine, otvorena je na nas strašna vatra. Povukli smo se i sklonili se u stranu. Drugovi su rekli da nećemo moći naprijed dok se ne razdani, pa ćemo tu malo odspavati.

Kad sam se ujutro probudila, vidjela sam da sam sama. Ostali su bili krenuli naprijed. Krenula sam, ne bih li ih negdje sustigla, ali u blizini sam čula Nijemce. Ništa mi nije ostalo već da se popnem na bukvu. Bila je velika i lisnata, sa podesnim granama, pa sam se, iako iscrpljena, mogla popeti pet-šest metara visoko. Uzjahala sam jednu debelu granu i obgrlila stablo i u takvom položaju provela cijeli dan i noć. Jednom sam pokušala da se popnem više, ne bih li osmotrila teren oko sebe, ali nisam uspjela, pa sam se vratila na staro mjesto, gdje sam se osjećala sigurnom. Nijemci su me mogli otkriti jedino kad bi došli baš pod tu bukvu i pogledali pravo gore. Grleći tako svoju bukvu, provela sam do sutradan izjutra. Mislim da nisam te noći spavala, jer su uvjeti za to bili loši.

Sutradan, 17. lipnja, sišla sam polako na zemlju u namjeri da nekud produžim. Ali, čim sam pogledala desno, na 100 metara od mene nalazio se Nijemac. Počela sam natraške da se povlačim, ali u jednom momentu stala sam na neku suhu granu. Zapucketalo je ispod moje bose noge. Švabo je čuo, hitro se okrenuo prema meni s uperenom puškom. Ja sam nastavila da idem natraške sve brže i brže, kad je Nijemac krenuo za mnom počela sam da trčim što sam mogla brže. Čula sam nekoliko pucnjeva iza sebe, ali nisam bila pogođena.

Trčala sam jedno četvrt sata, pa sam opet ugledala nekoliko naših (mislim da su bili Crnogorci). Dok sam se za čas zaustavila kod njih primijetila sam neku priliku šćućurenu u šumi, pokrivenu šalom preko glave. Kad sam došla blizu, vidjela sam da je to moja dobra poznanica Bosiljka Visković, iz Podaca kraj Makarske. Sada smo se nas dvije probijale skupa sve do kraja. Dok smo tiho raz-

govarale, primijetile smo, nedaleko od nas, kako jedan Nijemac daje obojenim platnom znak avionima.

U međuvremenu smo izgubile one Crnogorce, a namjerile smo se na tri Sandžaklije. Molili smo ih da nas prime u svoju grupu. Jedan odgovori da ih je bilo pet, pa su se podijelili u dvije grupe, jer se u petero teško probijati. Tako se, kaže, rastao od rođenog brata, koji je pripao drugoj grupi. Rekoše da bi jednu mogli primiti, ali dvije ne mogu. Pošto se nismo htjele rastajati, primili su nas na kraju obje. S njima smo se zadržali cijeli dan, vrteći se stalno u istom krugu. Jedan od njih imao je malo zobi u džepu. Uvukao se u jedan žbun i zapalio malu vatru od trave, opalio tako onu zob i podijelio svakom po nekoliko zrna. Jedan drugi dao nam je po komadić loja. Zob sam pojela, a loj sam sačuvala, jer ga nisam mogla jesti. Pristala sam da idemo s njima i u Sandžak, samo da izađemo iz ove; šume i udaljimo se od Nijemaca.

Oko pet sati poslije podne krenuli smo dalje, a malo nakon toga čuli smo kako netko iz šume šapće: »Pst! Pst!« Najprije se nismo usudili da pogledamo tko je, a kad se to ponovilo, pogledali smo i, kao da me sunce ogrijalo, ugledala sam starog Antu Šutića, jednog od najstarijih komunista iz Makarskog primorja, s kojim sam skupa bila u intendanturi. S njim je bilo pet-šest drugova, kojima ne bijaše pravo da se grupa poveća s nama dvjema. Ante reče da nas mora primiti jer smo iz iste jedinice i iz istog kraja. Tako smo napustile drugove iz Sandžaka i produžile sa Sutićevom grupom. Idući tako primijetila sam da se krećemo prema onom vrhu gdje su nas prije dva dana Nijemci sačekali vatrom iz bunkera dok sam bila u onoj prvoj grupi. Saopćila sam to drugovima, pa je riješeno *da* jedan Krajišnik, koji je ranije bio komandir, izvidi taj položaj! Dugo se zadržao, a kad se vratio, saopćio je da su bunker prazni. Neki su se popeli na bukvu i vidjeli kako Nijemci u velikim grupama žurno napuštaju ovaj teren. Ipak smo se vrlo oprezno privukli bunkeru. Tu smo našli puno praznih konzervi, staniola, omota šokolade i sličnih stvari, koje su nam izazivale vodu na usta. Bio je već šesti dan kako ništa nismo jeli.

Prešli smo ovu glavicu i počeli se spuštati na drugu stranu brda. Idući kroz šumu, te noći smo stalno slušali dozivanja sa svih strana. Po svemu smo mogli zaključiti da su to izgubljeni partizani

koji lutaju po šumi, ali se ipak nismo usudili javiti nikome iz straha da neprijatelj, možda, nije udesio taj način varke da nas otkrije i pohvata.

Ujutro, pošto smo malo odspavali, vidjeli smo ispod sebe potok. Tada nam se drug Ante obrati nekim svečanim tonom: »Evo, drugovi sad ćemo se ovdje umiti, napiti se hladne vode, osvježiti se, pa ćemo onda doručkovati«. Tužno sam ga pogledala. Otkud nam doručak poslije šest dana gladnog lutanja i uzmicanja ispred smrti, koja je stalno vrebala u pustoj šumi daleko od naselja? Ali na naše veliko iznenađenje i radost on izvadi jednu kutiju sardina koju je šest mjeseci nosio u džepu, još iz Livna, pa je podijeli, s njemu svojstvenom tačnošću, na onoliki broj jednakih dijelova koliko nas je bilo, tako da je svaki dobio po pola sardinice.

Krenuli smo dalje. Na zaravni, ispred jedne kolibe, našli smo ubijenu mladu seljanku i pored nje dijete, dok je konj ležao malo dalje.

Sada smo brže odmicali jer Nijemce nismo više sretali. Počeli smo nailaziti na nešto veće grupe partizana. Na jednom mjestu su sa crknutog konja skidali, pekli i jeli meso. Pridružili smo im se.

Popeli smo se na krševite obronke Volujaka. Pošto sam stalno išla bosa, jer više nisam mogla obuti cipele zbog velikih rana na nogama, prijelaz preko stijena na Volujaku bio je za mene naročito tegoban. Konačno smo se spustili u Izgore. Narod nam je pomogao koliko je mogao. Tu smo naišli na grupu od preko dvjesto partizana. Spremali su nešto za jelo. I mi smo nešto dobili. Tu sam ponovno vidjela drugove iz štaba divizije. Iznenadili su se što sam još živa.

Iz Izgora grupe su se razilazile u raznim pravcima: Crnogorci i Sandžaklije na istok, Bosanci i Dalmatinci na zapad prema Borcu. Naša grupa je sada opet prešla Sutjesku, ali bez borbe. Dugo smo išli dok smo došli u Boračku kotlinu. Tamo smo kraj kućišta (od ranije spaljene kuće) vidjeli jednog čovjeka kako nešto traži, pa nam je izgledao sumnjiv. Kad smo došli bliže prepoznali smo partizana koji traži puževe za jelo. Bio je to učitelj iz Zagreba. Kasnije smo i mi ušli u jedno kućište da se malo odmorimo, nabereмо ko-prive i ručamo. Iznenada nas je opkolila jedna grupa naoružanih ljudi. Bili su to četnici iz obližnjih sela, koji su išli u Zelengoru

da hvataju konje, skupljaju razni materijal i pljačkaju manje grupe partizana. Rekli su da u ime kralja i Draže treba da im damo sve što imamo. Meni su digli minduše, prsten i sat. Antu su nogom udarili u nos i oteli mu pištolj. Nad muškarcima su izvršili pregled da ustanove ima li muslimana među nama. Rekli su da bi muslimane ubili, a nas su nekako pustih.

Put nas je dalje vodio kroz sela u kojima su četnici tada imali jako uporište. Ante je imao nešto zlata koje je dobio od Oblasnog komiteta za Dalmaciju da ga sačuva. Rekao mi je kako mora spasiti to zlato po svaku cijenu i dati ga Oblasnom komitetu, pa je tražio od mene da ga uzmem i negdje kod sebe sakrijem. Strašno se naljutio kad sam to odbila i rekla mu neka ga zakopa. »Ne, rekao je on, čast je u pitanju«. Sakrio je zlato ispod uvijača na nozi rizikujući da ga četnici zbog toga ubiju, ali nije htio da dođe u situaciju da mu netko prebaci da nije čuvao partijsku imovinu.

Još pet-šest dana poslije toga lutali smo po Hercegovini, stalno maltretirani od četnika. Culi smo bih da je tu negdje 10. hercegovačka brigada, pa smo išli tamo-amo u potrazi za njom. I tek kad smo se povezali s ovom partizanskom brigadom u južnoj Hercegovini za nas je probijanje iz obruča 5. neprijateljske ofanzive bilo završeno.